

MATHEME YO NDHUNDHUZELA RIRHANDZU EXIKARHI KA VATSONGA LAVA
NGA NA VUXAKA BYO KARHI

(TERMS OF ENDEARMENT BETWEEN THE VATSONGA WHO ARE IN A CERTAIN
RELATIONSHIP)

HI

MONA RONALD MOVEMENT

NOMBORO YA XICHUDENI: 14010763

XITSALWANA XA DIGIRI YA MASITASI

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EHANSI KA

FAKHALITI YA SWA MAHANYELO YA VANHU, TISAYENSE TA SWA VANHU NA DYONDZO

EKA NDZAWULO YA

TINDZIMI TA XIAFRIKA

YUNIVHESITI YA VENDA, THOHOYANDOU, LIMPOPO, AFRIKA-DZONGA

MULAVELERI: DKD M.J. BALOYI

MULAVELERIKULONI: DKD M.C. HLUNGWANI

LEMBE: 2022

XIHLAMBANYO

Mina, **Mona Ronald Movement**, Nomboro ya Xichudeni ya **14010763**, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu ehansi ka nhlokomhaka ya ndzavisiso leyi nge, **Matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi**, wa digiri ya Masitasi wu nyiketiwa eka Yunivhesiti ya Venda, tanihi ntirho wa mina lowu ndzi nga lo tisungulela no titsalela wona naswona a wu si tshama wu yisiwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe eka xisimekiwa xin'wana hi xikongomelo xa ku kuma digiri kumbe tidyondzo to karhi. Mahungu na vuxokoxoko hinkwabyo lebyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu swi tshahiwile no tlhela swi kombisiwa hi ndlela leyi faneleke ya matshulele ya xitsalwana xa digiri.

.....
Nsayino wa muchudeni

.....
Siku

DECLARATION

I, **Mona Ronald Movement**, Student Number 14010763 hereby declare that the research title, **Matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi (Terms of endearment between the Vatsonga who are in a certain relationship)**, MA at the University of Venda, hereby submitted by me, has not been submitted previously for a degree at this or any other institution; this is my own work in the design and execution, and that all material and any other information contained therein has been duly acknowledged.

.....
Student signature

.....
Date

NKOMISO

Vundzeni bya dyondzo leyi hilebyi pakanisiweke eka andlalo wa nxopaxopa wa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi. Xitsalwana lexi xi humelerisiwile hi ku hlawula matheme yo hambanahambana kusuka etibukwini ta Xitsonga na le ka van'wana va vavulavuri va Xitsonga. Nhlamuselo yin'wana na yin'wana leyi nyikiweke eka theme rin'wana na rin'wana leri hlawuleriweke xitsalwana lexi ri kotile ku paluxa muxaka wa rirhandzu leri hlanganiseke lava nga na vuxaka byo karhi. Tinhlamuselo leti nyikiweke a ti paluxangi ntsena muxaka wa rirhandzu leri nga kona exikarhi ka lavambirhi, kambe ti tlhandlekerile hi ku paluxa swihlawulekisi swa rona.

Dyondzo leyi yi ta xopaxopa matheme na swivulwahava leswi kombaka ku ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani erixakeni ra Vatsonga. Ndzavisiso lowu wu ta kanela hi ku koxometa tindlela leti lemukisaka hi matirhiselo ya maviti lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani na lomu midyangwini ya Vatsonga. Ndzavisiso lowu wu simekiwile hi ku landzelela Thiyori ya mbulavulo leyi humeselaka erivaleni tindlela leti paluxaka maviti lama ndhundhuzeka rirhandzu eka Vatsonga. Thiyori leyi yi hlamuseriwa hi Searle (1975) and Vandereveken (1990) loko va ku yi langutana na matheme mo ndhundhuzela lama tlhelaka ma kombisa vuxaka na mavulavulela. Ndzavisiso lowu wu ta kanela matheme lama paluxa rirhandzu. Ndzavisiso lowu wu katsa dyondzo ya tinhlamuselo ta marito exikarhi ka vanhu lava nga na vuxaka. Ndzavisiso lowu wu ta humelerisiwa hi ku tirhisa maendlelo ma nxopoxopo wa matsalwa. Mahungu ma ta tlhela ma hlengeletywa ku suka eka tibuku to hambanahambana ta ririmi. Tlhandlakambirhi, ku ta tlhela ku endliwa nkambelovutivi eka vavulavuri va ririmi.

Marito ya nkoka:

Riviti, Rirhandzu, Vuxaka, Vatekani, Vanghana, Mutekiwa, Ndhundhuzela.

ABSTRACT

The study is entitled Nxopoxopo wa matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi (Analysis of nouns of endearment between vatsonga who have a certain relationship). The main objective of this study is to analyse the usage of different nouns which show endearment to people who are related. Qualitative research approach will be used in this study. The study aims to analyse words and phrases of endearment expressed between Vatsonga who are in a relationship. The study projects its aim to advance better understanding of personal relationships and family lives within the Vatsonga society through the examination of terms of endearment. The study is underpinned by the Speech Act Theory, which serves to ascertain the structural (form) and pragmatic (function) statuses of selected Xitsonga terms of endearment. The theory is advocated by Searle (1975) and Vandereveken (1990). It adopts a pragmatic approach to focus on the terms of endearment that also serve to demonstrate the relationship between the linguistic form and communication functions. The pragmatic approach adopted in this study is aimed at dealing with utterance meaning (terms and phrases) rather than sentence meaning. The approach is thus a combination of a syntactic/semantic examination and the study of meaning in relation to speech situations between related persons. The study will employ content analysis approach to collect data from both primary and secondary sources. The tools will include among others, note-taking in the field and informal interviews. Data will also be collected through examination of studies of other researchers, relevant books and other relevant publications.

Keywords: Noun, Love, Relationship, Couples, Friends, Endearment.

SWIKHENSO

Eka Xikwembu, mutumbuluxi wa tilo na misava na hinkwaswo leswi nga eka yona ndzi vula tano ndzi ri vito ra wena a ri dzunisiwe! Hinkwaswo leswi ndzi nga swi fikelela a ku nga ri vutlhari bya mina, kambe i tintswalo na rirhandzu ra wena. Ku khensa ka mina a ku hetiseki loko ndzo tsandzeka ku khensa valeteri lava ndzi kombeke rirhandzu hi ku ndzi letela, va nga ndzi heleli mbilu hambiloko ndzi pfa ndzi koka milenge. Ndzavisiso lowu wu ololokile na ku langutiseka kahle hikwalaho ka vuleteri bya vona. Dokodela M.J. Baloyi na Dokodela M.C. Hlungwani, a ndzi na marito lama ndzi nga humeselaka vutitwi bya mina hinkwabyo ehandle, eka hinkwaswo leswi mi ndzi endleleke swona. Hosi a yi mi engetele masiku ya ku hanya, pfunani rixaka na ku kurisa Xitsonga xi ndlandlamuka ku ya emahlweni.

Ttn N Maluleke ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana ku va u kotile ku tinyika nkarhi hi pfunana lomu a ndzi hlangana na mahakatimba kona. A ndzi rivali nseketelo wa wena Olga ntombi ya ka Chauke, wena xivayivayi xanga eka hinkwaswo leswi u ndzi endleleke swona kun'we ni nkarhi lowu ndzi ku tekeleke wona xithikwalaho ka xitsalwana lexi. Ku tiyisela ka wena namuntlha ku tswarile mihandzu leyinene exindyangwanini xa hina.

Vuxokoxoko bya vanhu lava nga hoxa xandla eku humelerisiweni ka ndzavisiso

Ekumelerisiweni ka ndzavisiso swi kumekile leswaku ku va wu humelerile hi ndlela leyi ya nkhluluko no olova swi vile tano hikwalaho ka vuhoxaxandla bya vatekaxiave vo karhi. Vatekaxiave eka vutshuri bya xitsalwana lexi va ndzi pfunile swinene hi vuxokoxoko na vutivi bya vona hi tlhelo ra mathyelo ya mavito exikarhi ka rixaka ra Vatsonga, ngopfungopfu mavito yo ndhundhuzela.

Vanhu lava a va fanela va boxa theme kumbe matheme lama va ya tivaka na ku tlhela va humesela handle tinhlamuselo ta wona leswi katsaka na matumbulukelo ya wona kumbe etimoloji ya wona. Ndzi nga boxa handle ko tipfinyinga leswaku vuhoxaxandla bya vona byi havaxerisile xitsalwana lexi hi risima ra Xitsonga lexi namuntlha xi kumekaka xi ri karhi xi tlhenguseriwa etlhelo hikwalaho ka ku rhangisi tindzimi tin'wana emahlweni

tanihi Xinghezi eka rihlanguti ra xiakhademiki. Van'wana va vahoxaxandla kumbe vatekaxiave eka xitsalwana lexi hi lava landzelaka:

- Tatana Benneth Shitlhabani, hi vutshamo va kumeka etikweni ra ka Mhinga emugangeni wa zone 01. Tatana Shitlhabanani va swikotile ku va va ta na theme leri tirhisiwaka eka ku ndhundhuzela rirhandzu ku nga theme ra **Murhandziwa** leri ku nga theme leri tlhelaka ri rhandziwa ngopfu na hi vanhu ku va ritirhisiwa.
- Tatana Fredrick Nhlengani Jambatani, lava va kumekaka etikweni ra Mhinga emugangeni wa zone 3. Va swikotile ku va va nyika theme ra **Xongeleni** na kutlhela va ta na nhlamuselo ya rona theme leri.
- Manana Mailinah Thandiwe Shakoane, Manana Shakoane vona va kumeka etikweni ra Mukhuhlu kona kwale eXifundzhenikulu xa Mpumalanga laha hi tlhela va nga mudyondzisi exikolweni xa le hehla xa M.L. Nkuna. Kasi vona va kotile ku hi boxela hi ta theme ra **Phyembye** laha va nga box ana nhlamuselo ya rona na matirhisiwele ya theme leri exikarhi ka varhandzani.
- Tatana Calvin Mathonsi khale ka mudyondzisi wa tidyondzo ta ririmi ra Xitsonga eswikolweni swa le hehla ku nga Ripambeta na Adolf, lava va tshamaka etikweni ra le ka Josepha laha va nga swikota ku va hi nyika theme ra **Xiluva**. Va swikotile ku tlhela va hi nyika nhlamuselo ya theme leri leswi katsaka na matirhiselo ya theme leri na matumbulukelo ya rona.
- Manana S.G Nkuna lava ku nga murhangeri wa tidyondzo ta ririmi ra Xitsonga exikolweni xa le hehla xa M.L Nkuna, laha hi vutshamo va kumekaka eMukhuhlu eXifundzhenikulu xa Mpumalanga, vona va kotile ku hi nyika matheme mambirhi ku nga theme ra **Nkatanga** na theme ra **Xisatana** laha va nga tlhela vo kota na ku humesela tinhlamuselo ta matheme lama na leswi ya tshurisiwa xiswona.
- Tatana Oswell Bila, hi vutshamo va kumeka etikweni ra Mhinga emugangeni wa zone 03, vona va swikotile ku va va nyika nhlamuselo ya matheme ya **Xiponono** na theme ra **Xinjhinana** laha va nga tlhela va ta na tinhlamuselo ta matheme lama na ku boxa leswi ya nga tumbulukisa xiswona.

- Tatana Dumela Norman, muakatiko wa Tlhava kona kwale mugangeni wa ka Ngomunghomu, vona va hi nhlamuserile hi theme ra **Xivayivayi** na ku hi nhlamusela hi ta matumbulukelo ya theme leri na ku hi nyika nhlamuselo ya kona.
- Tatana Clifford Matsena, lava va kumekaka ePolokwane hi ntirho laha hi vutshamo va kumekaka etikweni ra Mhinga kona kwale mugangeni wa zone 03. Vona va kotile ku hi nyika theme ra **Xivhezana** laha va nga tlhela va hi nyika nhlamuselo ya theme leri na ku boxa matumbulukelo ya rona na matirhisiwelo lamanene ya theme leri.

Vanhu lava nga laha hehla va vile xiave xa ndzavisiso ku va wu humelela hi ku hoxa xandla na ku tlhela va olova loko hi komberile ku vulavula na vona, laha mikarhi yin'wana a hi tirhisa tiqhingho ku ti hlenganisa na vona. Tanihileswi ndzavisiso a wu kongomanile na vanhu vo karhi swi kotekile ku va hi fikelela swivutiso hinkwaswo swa ndzavisiso na ku tlhela hi kota ku va hi fikelela xikongomelokulu xa ndzavisiso hi ku tinghenelerisa ka vanhu lava nga hehla hinkwavo hiku angarhela.

XIKOMBAVUNDZENI

Vuxokoxoko	Pheji
NDZIMA YA 1: MANGHENELO EKA NDZAVISISO	1
1.0 Manghenelo	1
1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso	2
1.2 Xitatimente xa Xiphiso	2
1.3 Nsusumeto wa Ndzavisiso	3
1.4 Nkoka wa Ndzavisiso	5
1.5 Swikongomelo swa Ndzavisiso	5
1.5.1 Xikongomelokulu	6
1.5.2 Swikongomelotsongo	7
1.6 Swivutiso swa Ndzavisiso	9
1.7 Tinhlamuselo ta matheme	11
1.7.1 Rirhandzu	12
1.7.2 Vatekani	14
1.7.3 Vanghana	16
1.7.4 Mutekiwa	18
1.7.5 Ndhundhuzela	20
1.8 Nkatsakanyo wa ndzima	22
NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA	24
2.0 Manghenelo	25
2.1 Tikhonsepe ta matirhiselo leti tirhisiweke eka nkambisiso wa matsalwa	26
2.1.1 Joseph Bejamin Archibald Afful (2006)	27
2.1.2 Geroge Millo Ayacan (2002)	28
2.1.3 Mark Steven Morton (2003)	29
2.1.4 Suvi Tuulia Koiramen (2015)	30
2.1.5 Nicola Cornick (2013)	31
2.1.6 Bratt, Christina P&Richard D. Turker (2003)	32
2.1.7 Ryley et al (1955)	33
2.1.8 Ruark A et al (2014)	34
2.1.9 Auston et al (1998)	35
2.1.10 Ayto (1998)	36
2.1.11 Austin J.L (1980)	37
2.2 Nkatsakanyo wa ndzima	38
NDZIMA YA 3: MAENDLELO NA DIZAYINI YA NDZAVISISO	40
3.0 Manghenelo	40
3.1 Thiyori na maendlelo ya ndzavisiso	41
3.2 Maendlelo ya ndzavisiso	42
3.2.1 Ndzavisiso wa nkoka	43
3.2.2 Swivutiso swa ndzavisiso	44

3.2.3 Sampulu na vatekaxiave eka ndzavisiso	43
3.2.4 Mahlengeletelo ya mahungu	44
3.2.4.1 Ku xiyaxiya ehofisini	46
3.2.4.2 Nhlokohliso wa vatirhelamfumo na vakorhokeriwa	48
3.2.4.3 Mbhurisano wa mitlawa yo kongoma	48
3.2.4.4 Matsalwa	52
3.2.5 Mahlelelo ya mahungu	53
3.3 Ntiyisiso, Ntirhiseko na Vutshembeki bya ndzavisiso	53
3.4 Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso	53
3.5 Switsandzekisi, Mindzilekano, na Swiehleketelwa swa Ndzavisiso	54
3.6 Nkatsakanyo wa Ndzima	55
NDZIMA YA 4: KU ANDLARIWA NO XOPAXOPIWA KA MAHUNGU YA NDZAVISISO	56
4.0 Manghenelo	56
4.1 Ku hlengeleta vuxokoxoko	57
4.1.1 Ndhawu ya ndzavisiso	58
4.1.2 Matshamelo ya ndzawulo	59
4.1.3 Xiyimo xa vaakatiko	59
4.1.4 Vatekaxiave va ndzavisiso	60
4.1.4.1 Vaamukeri	62
4.1.4.2 Vaofisiri va mafambiselo ya le xikarhi	63
4.1.4.3 Vaofosirinkulu va mafambiselo	63
4.1.4.4 Vatokoti va swa tindzimi (ku katsa ni vadyondzisi va Xitsonga)	64
4.2 Tendzo to nghenelela	65
4.3 Tinxaka ta vuxokoxoko lebyi hlengeletweke	66
4.3.1 Nxiyaxiyo wa le hofisini	66
4.3.2 Nhlokohliso wa vaofisi na vatokoti wa tindzimi	66
4.3.3 Nkanerisano wa ntlawa wo kongoma	67
4.3.4 Ku tsala tinoti	68
4.4 Ndhawu ya ndzavisiso	68
4.5 Ku xopaxopiwa vuxokoxoko lebyi hlengeletweke	68
4.5.1 Vatekaxiave	69
4.6 Tindhlamuselo, nkoka na matirhiselo lamanene ya matheme ndhavuko lama ya ndhundhuzela rirhandzu eka varhandzani erixakeni Vatsonga	72
4.7 Nkatsakanyo wa ndzima	74
NDZIMA YA 5: NGHIMETO WA NDZAVISISO	75
5.0 Manghenelo	75
5.1 Nkatsakanyo wo hlela matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka lava nga na vuxaka byo karhi wa ndzavisiso	76

5.2 Mikumisiso	77
5.3 Xiave xa ndzavisiso lowu eka miri wa vutivi	78
5.4 Swipimelo swa ndzavisiso	84
5.5 Nkoka na ntirho wa tindzimikatsano	88
5.6 Mahetelelo na swibumabumelo	90
5.6.1 Mahetelelo	93
5.6.2 Swibumabumelo	95
5.7 Nkatsakanyo wa ndzimana	105
Tibuku leti tirhisiweke	

DZIMA YA 1: MANGHENELO EKA NDZAVISISO

1.0 Manghenelo

Ndzima leyi yi andlala matimundzhaku ya ndzavisiso, xitatimente xa xiphiso, nsusumeto wa ndzavisiso na nkoka wa wona. Eka ndzima leyi ku tlhela ku andlariwa na xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso. Swivutiso swa ndzavisiso swi vumbiwile kusuka eka swikongomelotsongo tanihi leswi leteleke mulavisisi ku fikelela xikongomelokulu. Ku andlariwile na matheme lama vumbaka phuphu ya vundzeni bya ndzavisiso lowu. Ndzima leyi yi gimetiwa hi nkomiso wa leswi koteke ku fikeleriwa no boxa hilaha swi hoxeke xandla hakona eka ku humelerisa ndzavisiso hi ku kongomisa no angarhela.

1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso

Ririmi rin'wana na rin'wana tanihi Xitsonga, ri fuwisiwa hi matheme na minongonoko ya ku humelerisa vuvumbamarito. Matheme ya hlayisiwa hi ku kumeka ya ri karhi ya tirhisiwa mikarhi hinkwayo eka migingiriko ya vuhumelerisi bya ririmi. Xitsonga xi na matheme yo tala no hambana ku ya hi switiko swa vutshuri bya switsariwa na mivango ya kona. Mivango ya vuvulavuri bya Xitsonga yi katsa rirhandzu, rifu, vukhongeri/vupfumeri, nawu, rifuwo, na yin'wana yo tala.

Xitsonga xi hlawulekisa hi matheme lama nga na matimba ya ku hlayisa no kurisa vuxaka bya vanhu. Vatsonga va na matheme lama tirhisiwaka ku vitanana ha wona handle ko boxa mavito ya vona. Leyi i ndlela yin'wana ya ku kombisana nxiximo no amukelana hi malwandla eka vuxaka bya vona. Xikombiso, rito ra 'maseve' ri paluxa vuxaka lebyi nga riki bya ngati, kambe lebyi simekiweke ehenhla ka rirhandzu, ntshembano na moya wa ntirhisano na nxiximo. Theme ra 'n'watsweku' hi rin'wana leri nga tirhisiwaka hi ndlela ya ku cincana na ra 'maseve'. Matheme lama ya 'maseve' na n'watsweku' ya paluxa vutumbuluxi na vutlhari bya Vatsonga.

1.2 Xitatimete xa xiphiqo

Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi. Vavulavuri va Xitsonga lava ha riki lavantshwa va kumeka va ri karhi va tirhisa matheme ya tindzimi timbe, ngopfungopfu Xinghezi eka ku paluxa no ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vuxaka bya vona. Maendlelo ya maxaka lowu ya kumeka ya ri karhi ya phyamisa Xitsonga no chela moya wa ku va xi tsan'wiwa na hi vatinxaka letin'wana. Mfuwo na ndhavuko wa Vatsonga swi kumeka swi ri ehansi ka nxungeto lowukulu loko vavulavuri va papalata ku tirhisa matheme lama nga ndzhaka ya vona. Ku tirhisiwa ka matheme ya tindzimi timbe hi ndlela ya ku papalata ya Xitsonga eka vuvulavuri na vuhumelerisi bya switshuriwa swi kongomisa eka ku dlaya ririmi.

1.3 Nsusumeto wa ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku nyikiwile swikombiso swa matirhiselo ya matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga eka vuxaka byo karhi. Endlelo leri ri vumba nsusumeto wa ku humelerisa nhlokomhaka leyi ya ndzavisiso. Vahlayi va xitsalwana lexi va languteriwa ku vuyeriwa swinene loko va ta va va lemukisiwile hi matheme lama ya nkoka kun'we na matirhiselo ya kona. Vuhumelerisi bya switshuriwa swa nomo na swo tsariwa byi ta va bya risima no tirha tanihi swilemu swa ku hlayisa ndhavuko, mfuwo na ndzhaka ya Vatsonga. Ku ya hi ntokoto wa mina, ndzavisiso wa matheme lama paluxaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga a ndzi se tshama ndzi hlangana na wona eka vuhlayi bya mina. Ndzavisiso lowu wu laveleriwa ku vuyeriwa vatirhisi va Xitsonga eka mivango yo hambanahambana, ku katsa na swichudeni leswi nga na makungu ya ku yisa tidyondzo ta swona emahlweni hi tlhelo ra vulavisisi. Ku hava ririmi leri nga hluvukaka loko ri pfumala matheme. Tindzimi leti nga na matheme kambe ya kumeka ya nga tirhisiwi eka mbulavulo wa siku rin'wana na rin'wana kumbe eka matsalwa ya rona, swi fana niloko ri file. Matheme na vuvumbamarito swi vumba xitiko xa nhluvukiso wa Xitsonga, hikokwalaho nkoka wa xitsalwana lexi hi lowu nga na xiave lexi vonakaka swinene.

1.4 Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta va xipfulaxifuva eka vavulavuri va Xitsonga hikuva va ta sungula ku vona nkoka wa matheme lama hlohlotelaka vuxaka exikarhi ka vaaki. Maendlelo na thiyori leswi vumbaka phuphu ya ndzavisiso lowu swi ta pfuneta vadyondzi van'wana ku humelerisa milavisiso ya vona leyi yelanaka na lowu. Swi na nkoka swinene ku va Vatsonga va namuntlha na mundzuku va tiva no tokotisisa matirhiselo lamanene ya matheme lama ya ndhavuko. Ku humelerisiwa ka maendlelo ya muxaka lowu ku ta va ku ri karhi ku hlayisa mfuwo na ndhavuko wa Vatsonga.

1.5 Xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso

1.5.1 Xikongomelokulu

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i nkanelo wa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi.

1.5.2 Swikongomelotsongo

Swikongomelotsongo leswi landzelaka swi ta pfuneta ku humelerisa xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu:

- Ku boxa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi.
- Ku andlala tinhlamuselo ta matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi.
- Ku kombisa hilaha swivumbeko swa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi swi humelerisiwaka hakona.

1.6 Swivutiso swa ndzavisiso

- Hi wahi matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi?
- Hi tihi tinhlamuselo ta matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi?
- Xana swivumbeko swa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi swi humelerisiwa njhani?

1.7 Tinhlamuselo ta matheme

Matheme na swivulwahava swi vumba phuphu ya xitsalwana xa ndzavisiso. Xiyenge lexi xi kongomisiwa eka ku nyika tinhlamuselo ta matheme na swivulwahava leswi tirhisiweke ku humelerisa vundzeni bya xitsalwana lexi. Mhakankulu i ku kombisa hilaha matheme na swivulwahava leswi swi tirhisiweke hakona ku ya hi xikongomelokulu xa ndzavisiso.

1.7.1 Rirhandzu

Rirhandzu riwela eka swianakanyiwa tanihileswi ri ngo anakanyiwa kunene handle ko voniwa hambu ku khomiwa. Rirhandzu i vuxaka bya vanhu vambirhi lebyi simekiweke ehenhla ka swiviri swa vona. Marhanele na Bila (2016: 596) loko va nyika nhlamuselo ya rirhandzu va ri: “rirhandzu i ntwanano wa swiviri swa vanhu lava rhandzanaka, lava tlhelaka va kombana tintswalo na malwandla”.

Ntshaho wa Marhanele na Bila (2016) wu seketela nhlamuselo ya leswaku rirhandzu i ntsakelo wa ku twisisana ka vanhu vambirhi kumbe ku va na ntsakelo wa nchumu wo karhi hi ku kombisa ku wu twisisa hi xiviri. Rirhandzu hilaha ku nga na ntwanano wa vanhu vambirhi lava endlaka swilo hi ntwanano laha va tlhelaka va seketelana eka swilo hinkwaswo leswi humelelaka ku nga va swo biha kumbe swo saseka.

Xikombiso: Hi rirhandzu, vanhu vambirhi va swi kota ku tinghenisa eka timhaka ta vukati.

Nhlamuselo ya Marhanele na Bila (2016) yi tiyisisiwa hi ya Wilson na Mclaughlin (2001:19) loko va ku:

Love is a complex set of emotions with strong feelings of

affections protectiveness, warmth and respect for another person.

Tinhlamuselo ta vatsari lava boxiweke laha henhla ti tiyisisa leswaku rirhandzu i ntwanano wa swiviri swa vanhu leswi twisisanaka hi tintswalo na malwandla. Nhlamuselo ya swidyondzeki leswi boxiweke laha henhla yi tlhela yi seketeriwa hi ya Lewis, Thomas; Amin na Lannon (2000: 375) loko va ku:

Love is a mix feelings and actions that shows deep liking for someone or something.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku rirhandzu ku kongomisiwa eka switwi kumbe swiviri swa munhu leswi a nga na swona eka munhu un'wana hikuva ku ri na ku twisisana na ntwanano

1.7.2 Vatekani

Rito leri ri kongomisa eka vanhu vambirhi lava nga tinghenisa eka timhaka ta vukati hikuva ku ve na ku twanana exikarhi ka mindyangu mimbirhi. Vatekani hi laha ku nga va na ntwanano wa matimba na rirhandzu, leswi katsaka na switwi leswi fanaka eka vanhu lava tinghenisaka eka swa vukati. Marhanele na Bila (2016:729) va hlamusela leswi landzelaka:

Vatekani ku kongomisiwa eka valovolani, varhandzani nuna na nsati.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla Marhanele na Bila (2016) va tiyisisa leswaku vatekani i vanhu lava nga tiyimisela ku aka muti swin'we laha va tekaka xiboho xa ku ya tshama swin'we tanihi nyama yin'we. Vanhu lava va ngenelerisa mindyangu yimbirhi laha ku tlhelaka ku va na ntwanano wa matimba exikarhi ka mindyangu leyi. Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga, ringoti ra ntwanano lowu ri bohiwa hi ku humesa xuma ku ya eka ndyangu wa loyi wa xisati. Stone (1939:18) u nyika nhlamuselo ya vatekani hi ku boxa leswaku:

It is the union of male and female for reproducing and core of

offspring and reproducing is, therefore another fundamental object or purpose of a marriage.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa leswaku vatekani i vanhu vambirhi lava nga tinghenisa eka timhaka ta vukati ku ri ku endlela ku ya aka muti laha ku nga ta beburiwa vana lava nga ta tlhela va hlayisiwa hi vatswari lava. Nhlamuselo ya vatekani hi yi kuma eBibeleni eka Mathew (19:1-4) loko a ku:

Kuteloko Yesu a hetile ku vulavula timhaka leti, a suka eGaleliya, a ya etikweni ra Yudiya, entsungeni wa Yordani. Mitshungu leyikulu yi n'wi landza, kutani a va hanyisela kwale ntsungeni. Vafarisi va ta ka ka yena ku n'wi ringa, va ku: 'xana munhu wa pfumeleriwa ku tshika nsati wa yena hi mhaka yin'wana ni yin'wana ke?' Yesu a va hlamula a ku: A mi hlayanga xana marito lama nge: Eku sunguleni Mutumbuluxi u endlile munhu wa xinuna ni munhu wa xisati xana? Naswona Mutumbuluxi u te: Hikokwalaho ka swona wanuna u ta sukela tata wa yena ni mana wa yena, a namarhela nsati wa yena; kutani lavambirhi va ta va nyama yin'we ntsena. Swi vula leswaku a va ha ri vambirhi, kambe i nyama yin'we ntsena.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa leswaku vatekani i vanhu vambirhi lava nga tinyiketela ku ya tshama swin'we vutomi bya vona hinkwabyo. Hi marito man'wana, vanhu lava va ta tshama swin'we ku kondza va hambanyiwa hi rifu.

Tinhlamuselo ta swidyondzeki na matsalwa lama leswi boxiweke laha henhla ti tiyisisa leswaku vatekani hilaha ku nga hlangana vanhu vambirhi lava nga na ntwanano wa rirhandzu ro aka muti havumbirhi bya vona hikokwalaho ka switwi leswi fanaka eka vona, laha ku tlhelaka ku va na vuxaka byo khomeka exikarhi ka mindyangu leyi va humaka eka yona.

1.7.3 Vanghana

Vanghana ku kongomisiwa eka vanhu vambirhi kumbe kutlula lava nga humiki eka muti wun'we lavo ngo hlangana va aka vuxaka byo fambelana na ku hanyisana eka swin'wana na swin'wana evuton'wini. Xikombiso, vanghana i vanhu lava pfunanaka hi swiphiqo swa vutomi leswi katsaka ku vonisana swa vusiku ni hlikani ku nga ri na ku langutela ku vuyeriwa hi swa n'wanchumu.

Vanghana i vanhu lava tivanaka swinene va tlhela va tsakelana ngopfu kambe va nga ri maxaka ya ngati, vanhu lava va hanya hi ku tshembana na ku pfunana eka nchumu wun'wana na wun'wana. Nhlamuselo yo tiyisisa mhaka leyi yi huma eka Dictionary.com (n.d): (leyi kokorhoriweke hi 25 Mudyaxihi 2020)

A friend is someone you love and who loves you, someone you respect and who respect you, someone whom you trust and who trust you. A friend is honest and makes you want to be honest too.
A friend is loyal.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku vanghana i vanhu lava hanyaka hi ku tshembana na ku pfunana hi swa vutomi mikarhi hinkwayo. Nhlamuselo ya Dictionary.com 'n.d' yi tiyisisiwaka hi Dikixinari ya Lingua Franca (2014:151)

Munghana i munhu loyi mi hanyisanaka no kombana swo tika na leswinene.

Tinhlamuselo ta swidyondzeki leswi boxiweke laha henhla ti tiyisisa leswaku vanghana i vanhu lava hanyaka hi ku kombana rirhandzu, va tlhela va nga swi langutisi leswaku va fanele ku vuyeriwa hi nchumu endzhaku ka ku pfunana. Ravichardran (1999:23-25) u nyika nhlamuselo leyi landzelaka:

A friend is a person capable of loving irrespective of whether he is being loved or not e.g. friendship can exist between the same sex: Man-man, woman to woman it can also subsist between old man small boy.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla Ravichardran (1999) a kombisa ku hambana eka vanhu lava nga vumbaka vuxaka bya vunghana laha a khumbaka leswaku vunghana a byi langutisi malembe lama vanhu va nga na wona eku vumbeni ka vuxaka lebyi. Ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla hi nga vula leswaku rito leri ri komba vuxaka bya vanhu lava nga ri ku va ngati yin'we kambe va hanya wonge va lo mama va siyelana, i vanhu lava vonisaka swilo hinkwaswo swa vutomi, vanhu lava va hanya hi nhlonipho, ku tshembana, rirhandzu na ntwelavusiwana eka wun'wana makwenu.

1.7.4 Mutekiwa

Rito leri i rito leri kongomisaka eka munhu wa xisati loyi a nga hlomisiwa emutini hi jaha leri nga tlhela ri lovola. Nhlamuselo ya mutekiwa hi yi nyikiwa hi Marhanele na Bila (2016: 394) loko va ku: “mutekiwa ku kongomisiwa nhlomi kumbe hlomisa”.

Ntshaho lowu wu seketela nhlamuselo ya mutekiwa leswaku i munhu wa rimbewu ra xisati loyi a nga tisiwa emutini hikokwalaho ko lovorwa ku ri ndlela ya ku sungula muti wa yena na jaha leri n'wi lovoleke. Nhlamuselo yin'wana hi yi kuma eka Urban Dictionary.com leyi nga kokorhoriwa hi 20 Mudyaxihi 2020.

The woman with whom you are willing to spend the rest of your life
the woman that you don't want someone else to take her away
from you, the woman you find the most beautiful in this world.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku mutekiwa i munhu loyi a nga hlomisiwa hikokwalaho ka switwi leswi fanaka na muteki. Rito leri i rito leri kombisaka xindzhuti xa wansati loyi a nga vukatini kumbe wansati loyi a nga tshama emutini. **Xikombiso**, Munhu wa hoyozeriwa eka mphikizano wo karhi laha a nga kuma xiyimo xo sungula. Xikombiso lexi xihumelerisa nhlamuselo ya rito ro ndhundhuzela erivaleni laha xikombisaka maendlelo ya rito leri hi ku hetiseka leswi rivulaka swona

1.7.5 Ndhundhuzela

Eka Xitsonga tanihi tindzimi tin'wana, leri i rito leri kongomisaka eka ku themendhela, ku hlohlotela munhu loko a endlile swo hlarisa swa kahle tanihi hi ku humelela eka swa

tidyondzo na swin'wana swa kahle kwala vuton'wini. Munhu un'wana a nga swi kota ku fika a vula swokarhi swo hlohlotela kumbe ku n'wi nyika matimba ku yisa emahlweni ntirho wo karhi lowu munhu yaloye a nga ku wu endleni. Adler (2002:04) u kana ku ndhundhuzela hi ndlela leyi landzelaka:

Appreciation as acknowledging the value and meaning of something an event, a person, behavior, object and feeling a positive emotional connection to it.

17 leswi endliweke hi munhu yaloye hi ku tinyungubyisa hi yena eka ntirho lowu a wu endleke. Tinhlamuselo ta swidyondzeki leswi nga henhla ti seketeriwa hi Dikixinari ya Lingua Franca (2014:158) loko yi ku:

Ku ndhundhuzela i ku vulavula hi ndlela yo kombisa ku tinyungubyisa hi munhu wo karhi.

Ntshaho lowu nga henhla wu paluxa leswaku ku ndhundhuzela i mavulavulelo yo kombisa rirhandzu eka swilo swa kahle leswi endliweke hi ku hlohlotela mitirho leyi endliweke leswaku muendli wa yona a yi yisa emahlweni a nga heli matimba hi ku n'wi bumabumela.

1.8 Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi ku nyikiwile manghenelo lama vumbaka ndzavisiso. Ndzima leyi yi andlarile matimundzhaku ya ndzavisiso, xitatimente xa xiphiso, nsusumeto wa ndzavisiso na nkoka wa wona. Ku tlherile ku andlariwa na xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso. Swivutiso swa ndzavisiso lowu na swona swi vumbiwile kusuka eka swikongomelotsongo tanihi leswi leteleke mulavisisi ku fikelela xikongomelokulu. Ku andlariwile na matheme lama vumbaka phuphu ya vundzeni bya ndzavisiso lowu kutani ku gimetiwa hi nkomiso wa leswi koteke ku fikeleriwa no boxa hilaha swi hoxeke xandla hakona eka ku humelerisa ndzavisiso hi ku kongomisa no angarhela.

NDZIMA YA 2: NKANELO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE

2.0 Manghenelo

Ndzima leyi yi humelerisa erivaleni milavisiso leyi nga endliwa hi swidyondzeki swin'wana mayelana na nhlokomhaka. Leswi swi kombisa na ku tiyisisa leswaku ndzavisiso lowu a wu se tshama wu endliwa. Ku nga va ku ri na ku yelana ka swin'wana swa swiphemu kumbe un'wana a khumbile xiphemu xo karhi mayelana na ndzavisiso lowu kambe milavisiso yi hambanile. Eka ndzima leyi ku ni milavisiso yo hambana hambana leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana.

I swa nkoka ku kombisa leswi nga endliwa eka milavisiso leyi ku kota ku papalata mbuyelego na ku vona laha ndzavisiso wu welaka kona. Hikwalaho ka nkoka lowu milavisiso leyi yi kombisiwa hi ndlela leyi landzelaka laha hansi.

2.1 Joseph Benjamin Archibald Afful (2006)

U endlile ndzavisiso wa yena wa dyondzo ya vudokodela wa: **A sociolinguistic of terms of endearment in Ghanaian University**. Eka dyondzo leyi u endlile ndzavisiso a ri karhi a kongomisa eka marito yo ndzhundzhuzela rirhandzu eka vadyondzi

Eka tsalwa ra yena u xopaxopa marito lama vadyondzi va ma tirhisaka ku ri ndlela yo ndhunduzela rirhandzu exikarhi ka vadyondzi van'wana, eka loko un'wana mudyondzi a vitana mudyondzi kulobye ku ri ndlela yo kombisa rirhandzu eka mudyondzi u'nwana. Afful (2006) u hlamusela leswi landzelaka:

It Indicates that whilst female students largely use endearment terms to demonstrate solidarity, their counterparts normally seek solidarity through the use of various terms of solidarity.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla Joseph u hlamusela leswaku marito yo ndhunduzela ya rirhandzu exikarhi ka machudeni kumbe vadyondzi ya tirhisiwa hi ndlela yo kombisa vun'we exikarhi ka vona vadyondzi hi ndlela yo kombisa rirhandzu kumbe ntsakelo. Afful (2006) u nyika xikombiso lexi landzelaka:

A: Hello beautiful; how was your weekend?

B: Not bad handsome; I can't complain at all.

Maendlelo lama ya va ya kombisa leswi vanhu lava va hanyisaka swona eka siku rin'wana na rin'wana hikuva va tirhisa marito yo tsokombela lama ya kombisaka vun'we na rirhandzu, leswi hi swi vona hi marito lama yo ndhundhuzela marito ya rirhandzu eka wun'wana loko a vitana nakulobye wa yena.

Afful (2006) u tlhela a yisa mahlweni leswaku ku ndhundhuzela hi ndlela yo kombisa rirhandzu swi nga ha tikomba hi ku tirhisa mavito ya swiluva ku va swi thyiwa no vitaniwa eka munhu un'wana ku ri ndlela yo n'wi ndhundhuzela leswi a langutekisaka swona kumbe ku ri ndlela yo n'wi hambanyisa na vanhu van'wana. Afful (2006) u nyika xikombiso lexi landzelaka:

A. Ahuofedua (translated as 'tree of beauty) where are u heading?

B. Thanks for the compliment. I'm heading for the hostel.

Eka xikombiso lexi nga laha henhla, Afful (2006) u kombisa leswaku marito ya swi luva ya nga ha tirha hi ndlela yo ndhundhuzela munhu un'wana hi ndlela yo kombisa rirhandzu eka leswi a nga xiswona eka munhu yaloye kumbe ku ri ndlela yo kombisa ku tsakela munhu yaloye.

Ku hava na kan'we eka ndzavisiso wa yena laha a kombiseke matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vanhu lava rhandzanaka, handle ka leswi boxiweke laha henhla. Eka ndzavisiso wa yena u hlamusela ntsena hi vuenti hi matheme lama ya kombisaka rirhandzu eka vadyondzi va Yunivhesiti laha a tlhelaka a kombisaka na swikombiso swa leswi va ma tirhisaka ha kona matheme ya kona.

2.2 Geroge Millo Ayacan

U endlile ndzavisiso wa yena ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: **70 Terns of Edearment from around the world for those you love**. Eka ndzavisiso lowu George a kana hi marito lama a ma kongomisa eka ku ndhundhuzela rirhandzu ematikweni hinkwawo ya misava.

George u boxa tsena leswaku marito lamo tsokombela ma tirhisiwa matlhelo hinkwawo ya matiko ya misava ku ri ndlela yo ndhundhuzela munhu un'wana hi ku n'wi komba rirhandzu, ku ri marito lama vanhu va ma tirhisaka ku ndhundhuzela vanghana na vanhu lava rhandzanaka. Eka ndzavisiso wa George u kombisile leswaku eka ririmi ra Xinghezi misava hinkwayo hi rona leri rhangaka mahlweni loko swi ta eka marito yo ndhundhuzela rirhandzu eka un'wana munhu.

George u ya emahlweni a hlamusela ku ndhundhuzela loku nga kona eka ririmi ra Xinghezi hi ku nyika swikombiso swin'wana eka rito 'Baby' loko a ku:

This a common way to address a romantic partner (male or female)
It would be weird if you said it to someone you're not in relationship
with.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, George u paluxa leswaku marito ya nga ha tirhisiwa ku andlala matitwelo ya muvulavuri hi ku tirhisa rito ro karhi ku nga ri ku landza nhlamuselo ya rito leswi ri nga tumbuluka ri vula swona kambe ku ri ku ndhundhuzela munhu un'wana hi ku n'wi vitana hi vito rin'wana. Rito 'baby' ri tumbuluko eka ririmi ta Xitsonga ri va ri kongomisa eka n'wana lontsongo swinene, kamba ri nga tirhisiwa eka ririmi ra Xinghezi ku vitana murhandziwa wa wena. Hi ndlela leyi ku va ku ri ku ndhundhuzeriweni ka varhandzani. George u hi nyika nhlamuselo yin'wana ya rito 'sugar' loko a ku:

Another term of endearment that plays on the theme of sweetness.
As we'll see, this is a common theme in terms of endearment around
the world.

Eka ndzavisiso lowu u kombisa hi laha marito yo ndhundhuzela rirhandzu ya tirhisiwaka ha kona ematikweni hinkwawo ya misava. Marito lama ya tikomba ngopfu eka ririmi leri ra Xinghezi ku hambana na tindzimi tin'wana.

Ku hava na kan'we eka ndzavisiso wa yena laha a kombiseke marito yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vanhu lava rhandzanaka.

2.4 Mark Steven Morton

Mark (2003) u endlile ndzavisiso wa yena ehansi ka nhlokomhaka ya: **The Term of Endearment**: Eka ndzavisiso wa yena u va a lavisisa hi matirhiselo ya marito lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu.

Eka ndzavisiso wa yena u lo kombisa ntsena leswaku marito lama ya kombisaka ku ndhundhuzela un'wana munhu ku va ku ri leswi munhu yaloye a titwisaka swona, hi marito man'wana munhu u ndhundhuzeriwa eka swin'wana leswi a swi endleke swa kahle kumbe ku kombisa rirhandzu, kutani muvulavuri a humesela matitwelo ya yena ehenhla ka leswi yena a titwisaka swona hi munhu yaloye. Mark (2003) u hlamusela leswi landzelaka:

A term endearment is a word or phrase used to address or describe a person, animal or inanimate object for which the speaker feels love or affection. Terms of endearment are used for a variety of reason such as parents addressing their children and lovers addressing each other.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku marito yo ndhundhuzela rirhandzu nkarhi wun'wana ya tikomba na hi rito leri munhu a va ka a ri tirhisa ku vulavula, ku ri ndlela yo komba ku tiyisa hansi na ku tirhisa marito yo tsokombela eka munhu loyi u vulavulaka na yena. Mark (2003) u hi nyika xikombiso lexi landzelaka:

'Hey baby, you're looking good.'

Eka xikombiso lexi nyikiweke laha henhla xi paluxa leswaku, rito leri tirhisiweke hi muvulavuri ri komba leswi hetisekeke leswaku u va a ri ku kombiseni ka rirhandzu hi ku

tirhisa marito mo ndzhundzhuzela rirhandzu eka munhu loyi a kongomisaka eka yena. Mark (2003) u kana marito yo ndzhundzhuzela hi ndlela leyi loko a ku:

Term of endearment has its own connotation, which is highly dependent on the situation they are used in, such as tone of voice, body language, and social context.

Ntshaho lowu wa Mark (2003) wu paluxa na ku tiyisisa leswaku ku tirhisiwa ka marito yo ndhundhuzela rirhandzu ku va ku ri ndlela yo kombisa vun'we exikarhi ka vanhu vambirhi kumbe kutlula. Maendlelo lama ya endliwa hi ku tirhisiwa ka mavito ya swilo swin'wana leswi kokaka rinoko, ku ri ndlela yo lava ku ndhundhuzela un'wana hi ku n'wi vitana hi vito ro xonga.

Mark (2003) eka ndzavisiso wa yena ku hava laha a nga kana hi marito yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vanhu lava rhandzanaka.

2.5. Suvi Tuulia Koiramen (2015)

U endlile ndzavisiso wa yena ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: *Gender and Age Differences in the use of Terms of Edearment as forms of Address in spoken British English*. Eka ndzavisiso lowu Suvi (2015) u kana hi ku hambana loku nga kona eka matirhiselo ya marito yo ndhundhuzela hi ku kongomisa swinene eka malembe na rimbewu

Suvi (2015) eka ndzavisiso wa yena u va a ri ku kaneleni hi vanhu lava tirhisaka marito lama yo ndhundhuzela rirhandzu va ma tirhisa hi ku langutisa malembe ya ku beburiwa hi marito man'wana vanhu lava va tirhisa marito yo ndhundhuzela eka vanhu lava nga na vunghana. Eka ndzavisiso lowu Suvi (2015) u kana leswi landzelaka:

Language and gender is a key of sociolinguistic enquiry. While The idea that there is a gender difference in a language use Between men and women a controversial one (Cameron 1985; Eckert & McConnell-Ginet 2013; Holmes & Meyerhoff 2005) That there are differences in the ways men and women use and interpret

language.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla Suvi u paluxa leswaku marito yo ndhundhuzela, vanhu va ya tirhisa hi tindlela to hambana hi ku landza ndhavuko eka matirhiselo ya marito lama na leswaku marito lama ya tirhisiwa njhani. Suvi eka ndzavisiso lowu u tlhela a kombisa ku ri malembe na rimbewu hi swin'wana leswi endlaka leswaku ku va na hambana eka matirhiselo ya marito lama ndhundhuzelaka rirhandzu. Leswi swi tiyisisiwa hi xidyondzeki Themal 2008 laha a hlamuselaka leswi landzelaka.

If the term indeed used as an endearment therefore, it also possible
That words are usually used as terms of endearment are used in a
contradictory way.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, xidyondzeki Themal (2008) xikombisa leswaku marito yo ndhundhuzela rirhandzu ya nga tirhisiwa na hi vanhu lava nga ri ki na vuxaka na lava nga tivaniku, hi marito man'wana marito yo ndhundhuzela ya nga ha tirhisiwa na hi vanhu lava nge se tshamaka va vonana kambe va vonana ro sungula.

Eka ndzavisiso wa yena u kanerile ngopfu hi matirhiselo ya matheme yo ndhundhuzela hi ku kongomisa eka malembe na rimbewu na leswi marito lama ya tirhisiwaka xiswona hi mitlawa leyi. Suvi (2015) eka ndzavisiso wa yena ku hava laha a nga kanela hi matirhiselo ya marito yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vanhu lava nga na vuxaka

2.6. Nicola Cornick (2013)

Nicola Cornick eka tsalwa ra yena ra: *The Woman in the Lake*. Ehansi ka nhlokomhaka ya *Terms of endearment*, u hlamusela a ri karhi a kombisa matwisiselo ya vanhu leswi ya nga xiswona loko swi ta eka switwi swa vona, loko va ri karhi va kombisa mhaka yo tirhisa marito yo ndhundhuzela rirhandzu eka malembe ndzhaku.

Nicola (2013) u lo kombisa ntsena leswaku marito ya ku ndhundhuzela rirhandzu ya vile kona eka malembe ndzhaku laha a nga tlhela a kombisa leswaku marito yo fana na 'Sweetheart' na rito 'Darling' hi man'wana ya marito lama nga tumbuluka malembe ndzhaku hi vanhu lava a va rhandzana.

Nicola u tlhela a kombisa leswaku marito lama a ya tirhisiwa hi vanhu lava a va ndhundhuzela ntsena varhandziwa va vona. Nicola (2013) u hlamusela leswi landzelaka:

The word honey has been used andearment since the fourteenth Century.it derives from the Old English word 'hunig' and is also Found as a term of endearment in many other languages.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla Nicola hlamusela leswaku marito yo ndhundhuzela rirhandzu ya vile kona eka malembe ndzhaku naswona marito lama ya tumbulukile eka ririmi ra khale ra Xinghezi leri vulaka vulombe. Nicola eka tsalwa ra yena u kombisa leswaku marito lama ya tirhisiwaka ku ri ndlela yo kombisa rirhandzu ku tirhisiwa na swimilana leswo saseka na ku koka rinoko ku va ya tirhisiwa ku ndhundhuzela munhu un'wana.

Nicola u nyikile swikombiso swa swimilana leswi tirhisiwaka ku ri ndlela yo kombisa rirhandzu eka munhu un'wana:

- *Pumpkin*

Eka rito leri Nicola u ri kombisa ku ri rin'wana ra marito lama a ya tirhisiwa a tikweni ra Brazil. Laha a kombisaka leswaku mihandzu yo tsokombela leyi tirhisiwaka ku ndhundhuzela munhu un'wana ku ri ndlela yo kombisa rirhandzu, ntsena rito leri ri kongomisa eka munhu loyi a nga ku suhwani na mbilu ya wena.

- *Dove*

Rito leri hi rin'wana leri ri tirhisiwaka hi vanhu lava kumekaka etikweni ra Russia, ku ri rito leri a ri kombisa na ku ndhundhuzela rirhandzo eka vanhu lava rhandzanaka swinene.

- *Elephant*

Ku na marito man'wana ya swihari a ya toloveriwangi ku va ya tirhisiwa ku ndhundhuzela munhu hi ndlela yo kombisa ku fana na vito ra xihari Ndlompfu ta ni hi leswi xihari lexi xitivekaka hi matimba. Etikweni ra Thailand leri rito leri ritirhisiwaka kona ku va ku ndhundhuzeriwa munhu hi ndlela yo n'wi komba rirhandzu, tanihi leswi xihari lexi xi tekiwaka xi ri na nkoka eka vanhu va tiko ra Thailand.

Nicola Cornick eka tsalwa ra yena u kombisa na leswaku marito man'wana lama vanhu va ma tirhisaka ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu, lama ya twakalaka ma ri mantshwa hi ntiyiso ya tumbukile malembe ndzhaku.

Ku hava na kan'we eka ndzavisiso wa yena laha a kombiseke marito lama kombisaka rirhandzu exikarhi ka vanhu lava nga na vuxaka. Eka ndzavisiso wa yena u hlamusela ntsena hi vuenti leswi vanhu a va ndhundhuzela vanhu van'wana eka malembe ndzhaku laha a nga kombisa na swikombiso swa marito lama a ma tirhisiwa hi vanhu lava.

Ku hava na kan'we eka ndzavisiso wa yena laha a kombiseke marito yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vanhu lava nga na vuxaka.

2.7 Bratt, Christina & Richard, Turker (2003)

Swidyondzeki leswi swi endlile ndzavisiso wa swona wa: *Terms of endearment; A study on how strangers are addressed in Northern Ireland*. Eka ndzavisiso lowu a va kana hi matirhiselo ya marito yo ndhundhuzela rirhandzu hi vavulavuri va ririmi ra Xinghezi loko va vulavula na vanhu lava vulavulaka ririmi rimbe ku nga ri ririmi ra Xinghezi.

Bratt et al (2003) eka ndzavisiso wa vona va kombisa leswaku vanhu lava nga na malembe yo ringana na vanhu lava nga kula kun'we va tala ku va na mavulavulelo man'we, leswi nga na kucetelo wo karhi eka ririmi. Hi marito man'wana, loko swi ta eka ku tirhisa marito lama ndhundhuzelaka rirhandzu va rhanga va langutisa munhu wa kona loyi va vulavulaka na yena ku nga ri ku ya tirhisa eka munhu wun'wana na wun'wana. Bratt et al (2013) eka ndzavisiso wa vona va hlamusela leswi landzelaka:

A person's way of communicating with others can depend on
Their age. this means can be a generation explanation why
Some people use terms of endearment.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku eku kuleni ka vanhu lava nga tswariwa kun'we va kula va ri na mavonelo man'we eka vanhu lava tshamaka kun'we ku nga va emugangeni kumbe kwalomu matikweni loko swi ta eka matirhiselo ya marito yo ndhundhuzela rirhandzu.

Swidyondzeki swin'wana swona swi nyika nhlamuselo ya leswi landzelaka, vanhu nkarhi wun'wana va kumeka va nga hambani na mahanyelo na matikhomelo ya vona loko vahari lavatsongo Hi marito man'wana, ku na ku hambana lokukulu eka vanhu lavakulu loko va vulavula loko swi fananisiwa na vanhu lavatsongo eka ku tirhisa marito lama ndhundhuzelaka rirhandzu.

2.8 Ryley et al (1955)

Ryley et al (1955:321-21) eka tsalwa ra vona ra: **Terms of endearment of personal names for Generic usage:** eka ndzavisiso lowu swidyondzeki leswi a swi kana hi matirhiselo ya matheme yo hambana hambana lama kombisaka kumbe ku ndhundhuzela rirhandzu hi ku angarhela hi ndlela leyi ya nga tumbuluxesiwa xi swona. 7 Swidyondzeki Ryley et al (1955: 321) va tlhela va kombisa leswaku matheme lama ya va ya tumbuluxiwile ku va ya ta kota ku tirhisiwa hi vanhu va rimbewu ra xisati na vaxinuna eka ku ndhundhuzela rirhandzu eka matihelo hinkwawo.

Generic names are those which becomes so common as to be able to stand for everyone. All male and females or for all members of a particular social group.

Eka ntshaho lowu, swidyondzeki leswi swi tiyisisa leswaku matheme lama ya va ya tumbuluxeriwile ku tirhisiwa hi mitlawa hi ku hambana eka ku tirhisa matheme ya rirhandzu.

Hi marito man'wana, vanhu va na maendlelo ya vona eka ku ndhundhuzelana loko swi ta eka timhaka ta rirhandzu. Leswi hi swona swi endlaka leswaku vanhu va

manguva lama va vulavula ku hambana na vanhu vakhale eka ku ndhundhuzelana loko swi ta eka timhaka ta rirhandzu.

Eka ndzavisiso lowu ku hava na kun'we laha swidyondzeki Ryler et al (1931:321-2) va nga kombisa hi matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani.

2.9. Ruark A et al (2014)

Ruark A et al (2014): 13(2) 133-1334) va endlile ndzavisiso wa vona wa: **The love matters**: Ehansi ka nhlokomhaka ya: **Love as foundational to relationships**. Eka ndzavisiso lowu swidyondzeki leswi a swi kana swi kongomisile eka masungulo lamanene ya rirhandzu exikarhi ka varhandzani.

Ruark et al (2014): 13(2) 133-1334) va endlile ndzavisiso lowu wa vona va kombisa ku hambana ka vanhu va matiko ya Rwanda na tiko Swaziland loko swi ta eka ku tirhisa matheme ya rirhandzu. Eka tiko Rwanda, loko swi ta eka matwisiselo ya timhaka ta rirhandzu exikarhi ka varhandzani, va kombisa leswaku ku ndhundhuzelana eka rirhandzu a hi swona leswi nga na nsusumeto eka varhandzani.

Rirhandzu exikarhi ka varhandzani ri susumetiwa hi swa le mandleni na swin'wana switirhisiwa swa kwala misaveni ku nga ri ku ndhundhuzelana.

I thought that I was going to marry a man with whom I could chat who would love me, who would not let me work alone and who would not insult me. The first criterion for me (for a wife) is that she loves me.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku vanhu va tiko Rwanda a va na ntsakelo wo ndhundhuzela vanhu lava rhandzanaka na vona ntsena ku nga ri na leswi va swi tsakelaka eka munhu wo karhi.

Swidyondzeki leswi swi tlhela swi komba leswaku vanhu va tiko Swaziland vona va kombisa leswaku vanhu va xisati na vaxinuna loko swita eka rirhandzu exikarhi ka varhandzani laha va kombisaka leswaku swina nkoka wukulu ku va

varhandzani varhandzana va nge se sungula timhaka ta vona ta vukati. Ruark et al (2014) va nyika nhlamuselo leyi landzelaka loko va ku:

If you love each other then you can stand against anything even if you have problems the main reason we are in relationship is that we love each other.

Eka ntshaho lowu wa swidyondzeki leswi swi kombisa leswaku rirhandzu hi wona masungulo lamanene ya ndzhombo wa rirhandzu exikarhi ka varhandzani, laha ku nga hava rirhandzu vanhu lava va fana na loko va hundzile (ku lova) eka misava leyi.

Ndzavisiso lowu ku hava laha va kombiseke matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani lava nga vuxaka byo karhi.

2.10 **Auston et al (1998)**

Auston et all (1998) va kanerile ndzavisiso wa vona ehansi ka nhlokomhaka ya vona leyi nge '**Terms of endearment in American Soap opera**'. Eka ndzavisiso lowu a va kanela hi matheme yo hambanahambana yo ndhundhuzela rirhandzu lama landzelaka: **Honey, sweetheart**, (xiluva xa mbilu ya nga, murhandziwa). Swidyondzeki leswi a swi kanela swi kongomisa eka matirhiselo ya matheme lama yo ndhundhuzela rirhandzu eka mitlangu leyi kumekaka eka swikombakule na le ka swiyanimoya etikweni ra Amerika.

Ndzavisiso wa swidyondzeki leswi a wu langutana na matirhiselo ya matheme yo ndhundhuzela rirhandzu eka mitlangu, leswi tikomba ngopfu hi ku vavaṁsati eka mitlangu yo tala hi vona lava tirhisaka ngopfu matheme lama kombaka ku ndhundhuzelaka rirhandzu eka mitlangu yo hambanahambana. Leswi tiyisiwa hi Auston et al (1980) loko va ku:

The results indicate that more women utilize terms of endearment overall in soap operas both to men and other females.

Eka ntshaho lowu, wu tiyisisa leswaku matheme lama yo ndhundhuzela rirhandzu ya tirhisiwa ngopfu hi vavasati ku hundza vanhu va xinuna. Swidyondzeki leswi swi kana leswaku kuna theme ro karhi leri vonakaka ngopfu loko swi ta eka ku ndhundhuzela munhu wa xisati.

Xikombiso: Honey is used mostly in woman to woman.

Swidyondzeki leswi swikumile leswaku theme leri nga laha hehla ritirhisiwa swinene hi vaxisati ku komba rirhandzu eka vona loko loyi u'nwana a vitana u'nwana. Ndzavisiso wa vona wu tlhela wu ya emahlweni wu kombisa na matheme lama ya tirhiswaka swinene hi vanhu va xinuna eka vanhu va xisati.

Xikombiso: Baby.

I theme leri tirhisiwaka eka vanhu va xisati kuri ndlela yo lava ku ndhundhuzela rirhandzu eka swamitlangu. Swidyondzeki leswi swikumile na leswaku kuna theme ro karhi leri tirhisiwaka eka vanhu va xinuna hi xitalo kutlula eka vanhu va xisati.

Xikombiso: Sweetheart.

Theme leri hi rin'wana leri talaka ku vonaka ngopfu eka mitlangu eka swiyananimoya na le ka swikombakule.

Ndzavisiso lowu a wu hlangani helo na ndzavisiso wa mina hikuva swidyondzeki leswi a swikhumbi helo matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani.

2.11 Ayto (1998)

U endlile ndzavisiso wa yena ehansi ka dyondzo leyi nge: **'On the semantic history of selected terms of endearment.** Xidyondzeki Ayto (1998) eka ndzavisiso wa yena u kanerile hi dyondzo ya matimu ya tinhlamuselo ta matheme yo ndhundhuzela rirhandzu.

Xidyondzeki lexi xikumile leswaku tin'wana ta tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiwaka, tihambanile na leswi matheme lama ya nga tumbuluka ya vula swona. Leswi swiseketeriwa hi Ayto (1998) loko aku:

Terms of endearment are words which in their human specific sense may not bear even faint resemblance to the original meaning e.g. when calling your partner Mushroom, Dove or sugar-pie. A number of pet names derive from each other; sweet cheeks, sweetheart, sweet-pie, sweet skins, baby, baby kins, baby face.

Xidyondzeki Ayto eka ndzavisiso wa yena a nga khumbi helo matheme lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Eka ndzavisiso wa yena u vulavula hi matimu ya matheme leswi ya nga tumbulukisa xiswona ku nga ri ku endla ndzavisiso hi matheme lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu eka varhandzani.

2.12 Austin J.L (1980)

Xidyondzeki Austin J.L (1980) hi xin'wana xa swidyondzeki lexi nga endla ndzavisiso wa xona ehansi ka nhlokomhaka leyi nge **“Gender and age difference in the use of terms of endearment as forms of address in spoken British English”**. Eka ndzavisiso lowu, xidyondzeki Austin (1980) u kanerile hi matheme yo ndhundhuzela rirhandzu eka ririmi ra Xinghezi eka ku hambana ka malembe yo beburwa na rimbewu loko swi ta eka ku ndhundhuzela rirhandzu. Xikongomelokulu xa dyondzo leyi i ku kumisisa leswaku malembe ya munhu ya ku beburwa ya na xiave muni loko swi ta eka ku tirhisa matheme yo ndhundhuzela rirhandzu. Leswi swiseketeriwa hi xidyondzeki Austin L (1980) loko aku:

The aim of the study is to find out whether the age of the speaker has any impact on the amount and the way the terms of endearment are used, the gender of the speaker is also taken into account in relation to his or her age.

Hi ku landza tshaho lowu nga henhla, xidyondzeki Austin xikombisa leswaku malembe na rimbewu hi swin'wana leswi faneleke ku langutisiwa ngopfu eka matirhiselo ya matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu.

Malembe hi man'wana lama endlaka leswaku ku va na ku hambana eka matirhiselo ya matheme yo ndhundhuzela rirhandzu hikuva leswi swivangiwa hikuva vanhu lavatsongo va nge tirhisi matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu kufana na vanhu lavakulu kumbe lava nga na malembe ya le hehla. Rimbewu na rona ri tekeriwa ngopfu enhlokweni eka matirhiselo ya matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu, vanhu va hambana hi ku landza rimbewu naswona vanhu va rimbewu ra xisati va tirhisa ngopfu matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu ku hundza vanhu va xinuna.

Ku hava na kun'we eka ndzavisiso wa yena laha a kombiseke matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vanhu lava rhandzanaka, handle ka leswi boxiweke laha henhla. Eka ndzavisiso wa yena u hlamusela ntsena hi vuenti hi ku landza rimbewu na malembe ya ku beburiwa ka vanhu eka matirhiselo ya mattheme yo ndhunduzela rirhandzu.

Ndzima leyi yi kongomisiwa eka ku andlala no paluxa nhlamuselo ya **theme** leswi ri nga tshurisiwa xiswona na leswi rivulaka swona na ndlela leyi matheme nga tshurisiwa xiswona hi ku angarhela. Hi ndlela leyi ririmi ri kumeka ri ri karhi ri ndlandlamuxiwa no fuwisiwa swinene. Ku va ku paluxiwa kumbe ku nyika hlamuselo ya theme i ku endlela leswaku va hlayi va twisisa leswi matheme ya nga tumbulixisiwa xi swona ku katsa na matumbulukelo ya marito mantshwa eka ririmi ra Xitsonga.

3. Nhlamuselo ya rito theme

Theme i rito ra Xitsonga leri nga tumbuluka eka rito ra Xinghezi ra *terminology* laha hi ririmi ra Xitsonga rikongomisiwaka eka rito leri tirhisiwaka ku vula swo karhi kumbe ku hlamusela swo karhi eka nhlokomhaka yo karhi.

Rito **theme** ri tshuriwile kumbe ku tumbuluxiwa kunyika tinhlamuselo ta marito mantshwa eka ririmi hambu ku ri ku tumbuluxa tinhlamuselo ta marito mantshwa eka ririmi, hi marito man'wana, theme ro karhi loko ritshuriwa ku va ku ri ndlela yo ndlandlamuxa ririmi rolero.

Vatshuri va matheme va tshula va ri ku hundziseni ka hungu ro karhi hi ku khavisa ririmi kumbe kuri ndhundhuzela. Leswi swi seketeriwa hi dikixinari ya **Concise Oxford English Dictionary** loko yi ku:

Terminology is a general word for the group of specialized words for the relating to a particular field and also the study of such terms and their use.

Ntshaho lowu, wu seketela leswaku theme ku kongomisiwa eka dyondzo yo tshula marito matshwa eka ririmi na ku ri ndlandlamuxa hi ku tumbuluka ka marito mantshwa leswi katsaka na tinhlamuselo ta marito mantshwa. Theme (matheme) ko va dyondzo leyi hlayisaka ririmi hi ku humelerisa marito matshwa eka ririmi ro karhi na ku ri ndlandlamuxa, leswi nga swa nkoka hikuva loko ku ri na ndlandlamuko wa le hehla wa matheme eka ririmi ku va na ndlandlamuko wa marito mantshwa eka ririmi ro karhi.

Vanhu va khale a va ri na ndlela leyi a va yi tirhisa ku ndlandlamuxa marito mantshwa eka ririmi hi ku tshula marito ku ri ndlela yo kahvisa ririmi kumbe ku ndhundhuzela nchumu wo karhi, maendlelo lama a ya humelela kambe ya nga tsariwangi ehansi. Mikarhi yo tala a va tshula theme hi ku landza endlelo kumbe hanyelo ra nchumu wa lowo.

Xikombiso: Xiluva

Theme leri ritshuriwile hi ku landza ku xonga ka xibyariwa lexi kutani ritshuriwa ku ri kundhundhuzela munhu loyi a nyikiwaka rona.

Hi tlhela hi langutisa eka theme leri nga tumbuluka ritshuriwa ri suka eka ximilana lexi tlhavaka xa mutwa. Hi nga ha languta eka xikomiso lexi landzelaka:

Xikombiso: Mutwa – Ximutwana

Eka xikombiso lexi nyikiweke laha hehla, theme leri ritshuriwile hi ku landza endlelo kumbe hanyelo ra kona tanihi leswi mutwa wu tlhavaka kutani ritshuriwa ku ri ndlela yo ndhudhuzela hikokwalaho ko pfumala ntshamiseko eka varhandzani loko va nga vonani. Nhlamuselo yo fana yi kumeka eka Journal (2007) ehansi ka nhlokomhaka leyi nge *Review of sustainability terms and their definitions* loko yi ku:

The terminology of a subject is the set of special words and expressions used in connection with it. Terminology in the field of sustainability development is becoming increasingly important because the number of terms continues to increase in awareness of the importance of sustainability.

Ntshaho lowu, wu tiyisisa leswaku theme ko va rito leri nga tshuriwa ku ri ndlela ya ku ndlandlamuxa ririmi hi ku vula swo karhi kumbe ku hlamusela swo karhi eka nhlokomhaka na ku hlayisa ririmi hi ku ri tumbuluxela marito mantshwa. Vatshuri va marito eka ririmi va tshula marito yo karhi lama nga na tihlamuselo ta nkoka laha man'wana ma kona ma katsaka na ku tlhela mandhunduzela swin'wana na kutlhela man'wana ma kongomisa eka tlhelo ra dyondzo. Maendlelo lama ma seketeriwa hi swidyondzeki Faber P etal (2006) ehehla ka nhlokomhaka leyi nge: *Process Orientated terminology management in the domain of Coastal Terminology*,: loko va ku:

A word or expression that has a precise meaning in some uses or is peculiar to a science, art profession or subject.

Hi ku landza ntshaho lowu, theme ko va ndlela leyi nga tirhisiwa ku va ku tshuriwa marito ma nkoka ku endlela ku ndlandlamuxa ririmi ro karhi hi ku tshula marito lama nga na tihlamuselo leti a ti nga ri kona loko ririmi ritumbuluxiwa. Leswi swihumelela hikokwalaho ko endlela leswaku ririmi ri nga nyamalali hi ku olova hikuva ririmi ra swikota ku va rinyamalala loko vanhu va nga swikoti ku va va ritirhisa hi ndlela leyi nga fanela. Leswi switlhela swiseketeriwa na hi dikixinari ya Meriam Webster (2018) loko yi ku:

A term is a word or group of words that has a special meaning which use to describe a thing or to express a concept especially in a particular kind of a language or branch of study.

Ntshaho lowu, wu seketela leswaku theme i rito leri nga tshuriwa leri nga na nhlamuselo ya nkoka eka ririmi na le ka dyondzo yo karhi. Leswi swi tiyisisa leswaku matheme ya na nkoka eka ku ndlandlamuxa ririmi hi ku va ku tumbuluxiwa marito matshwa eka ririmi

rolero. Endlelo leri ri endla leswaku matheme lama ya nga tumbuluxiwa mikarhini ya khale lama a ya nga tsariwangi etibukwini ya tlhela ya kumeka ya tirhisiwa leswaku ririmi rikula na kutlhela rifuwa hikuva ku tumbuluxiwa ka marito matshwa.

4. Mavumbiwelo ya matheme

Ekun vumbiweni ka matheme ku kumekile leswaku man'wana ya matheme ya nga ha vumbiwa hi nhlohlotelo wa ndhawu laha mikarhi yin'wana ya nga ha tlhela ya vumbiwa hi ku ya hi tidyondzo to karhi. Ku tlhela ku boxiwa leswaku kutshula matheme swi nga ha vangiwa na hi vanhu la va nga tokota eka ku tshula marito matshwa eka ririmi ku ri ku langutiweni ka tidyondzo to hambanahambana ku nga vulongoloxamarito, tinhlamuselo ta marito, swivumbeko swa marito naswin'wana.

Ekun vumbiweni ka matheme ku kumekile na leswaku kuna tindlela timbirhi leti landzeleriwaka, ku nga ku tumbuluxa rito rintshwa leri nga se tshamaka ri va kona eka ririmi, ndlela ya vumbirhi ku nga tumbuluxa theme leri nga kona eka ririmi hi ku lungelela swinembeletwana swo karhi eka rito rolero ku tumbuluxa rito rintshwa ku ri ndlela ya ku tumbuluxa theme rintshwa. Leswi swi seketeriwa hi xidyondzeki Sager (1990:80) loko aku:

There are two types of terms formation that can be distinguished in to pragmatic circumstances of their creation: Primary term formation and secondary term formation, primary creation accompanies the formation of a concept and is monolingual. Secondary formation occurs when a new term is created for an existing concept in.

Xidyondzeki Sage xitlhela xikombisa leswi matheme ya tshurisiwaka xiswona hi ku kombisa ku hambana eka ku tshula matheme matshwa laha ku tshuriwaka rito hi ku tirhisa marito lama nga kona ku vumba marito matshwa. Hi marito man'wana, eka ndlela ya vumbirhi ku va na rito leri tirhisiwaka eka siku na siku kutani rilungeleriwa ku tshula theme hi rito ra kona.

Ekun vumbiweni ka matheme ku kumekile leswaku man'wana ya matheme ya nga ha vumbiwa hi nhlohlotelo wa ndhawu laha mikarhi yin'wana ya nga ha tlhela ya vumbiwa hi

ku ya hi tidyondzo to karhi. Ku tlhela ku boxiwa leswaku kutshula matheme swi nga ha vangiwa na hi vanhu la va nga tokota eka ku tshula marito matshwa eka ririmi ku ri ku langutiweni ka tidyondzo to hambanahambana ku nga vulongoloxamarito, tinhlamuselo ta marito, swivumbeko swa marito naswin'wana.

4.1 Mavitinkatsano

Leyi hi yin'wana ya tindlela leyi yi nga kumeka eka ririmi laha ku vuriwaka leswaku yi va yi kongomisa eka matheme lama vumbiwaka hi ku hlanganisa maviti mambirhi kumbe kutlula. Maviti lama ya nga huma eka xihluvi xin'we xa mbulavulo kumbe eka swihluvi swa mbulavulo swohambana, kutlherila ku kumeka leswaku mikarhi yin'wana swi nga ha endleka leswaku rivitinkatsano leri nga tshuriwa ri hundzuka theme, rihambana hi nhlamuselo ni maviti lama rivumbeke.

Hi nga ha vula leswaku eka xivumbeko lexi hi laha theme ro karhi ri tshuriwaka hi ku lungelela marito mambirhi ku endlela ku tumbuluxa theme rintshwa. Leswi swi seketeriwa hi xidyondzeki Nordguist, Richard (2020) loko xiku:

Compounding is the process of combining two words (free morphemes) to create a new word. Compound are written sometimes as one word sometimes as two hyphenated words (life threatening) and sometimes as two separated words. This is the most common type of word, formation.

Hi ntshaho lowu, xidyondzeki Richard xi tiyisisa mhaka ya leswaku matheme ya nga ha vumbiwa hi ku hlanganisa maviti mambirhi kumbe kutlula, naswona maviti lama ya nga huma eka xihluvi xin'we xa mbulavulo kumbe eka swihluvi swambulavulo swohambana. Mikarhi yin'wana swahumelela leswaku rivitikatsano rihambana hi hlamuselo ni maviti lama rivumbeke.

Xikombiso: Mbutimahlanga

Eka xikombiso lexi nyikiweke hi vona maviti mambirhi (riviti + riviti) lama nga hlanganisiwa ku vumba theme rintshwa leri hambanaka hi hlamuselo naa maviti lama rivumbeke. Nakambe theme ri nga ha vumbiwa hi maviti mambirhi.

Xikombiso: Nhlokomhaka

Eka xikombiso lexi nga laha hehla xikomba ku hi kumile leswaku theme ra swikota ku va rivumbiwa hi ku lungelela maviti mambirhi laha ku tumbulukaka theme rintshwa leri hambanaka na maviti lama rivumbeke.

Hi tlherile hi xiyaxiya xivumbeko xa rivitankatsano leswi ri nga vumbisiwa xiswona. Laha hi nga kuma leswaku rivitankatsano ri nga ha vumbiwa hi ku va ku hlanganisiwa maviti mambirhi kumbe ku tlula ku tshula nchumu wo karhi vito. Eka xikombiso lexi kombisiweke laha hehla, hilemuka leswaku kuvile na ku hlanganisiwa ka maviti ya mbirhi ku nga **nhloko** na **mhaka** leswi nyikaka nhlamuselo ya theme yo hambana na maviti lama rivumbeke. Leswi swi tiyisisiwa hi xidyondzeki Shabangu (1996) loko a ku:

Rivitankatsano, i riviti leri ku hlanganisiweke marito mambirhi kumbe kutlula kutshula nchumu wo karhi evito. Riviti xihahampfuka ri vuriwa rivita-nkatsano hikuva ku katsakanyiwile marito mambirhi, ku nga riendli, **haha** na riviti, **mpfhuka**. Mavita-nkatsano ya vumbiwiwile hi swihlivi swo hambanahambana.

Xikombiso: Mimpfindlopfu = **Mimpfi** (riviti), **Ndlopfu** (riviti)

Nsatimuni = **nsati** (riviti), **muni** (rivutisi i ribumambumeri leri nga tirhaka tanihi xivutiso)

Ntshaho lowu Shabangu u tiyisisa leswaku theme ri nga ha vumbiwa na hi ku hlanganisa maviti ya mbirhi kumbe kutlula eka ku tshula matheme mantshwa hi ku tirhisa xivumbeko lexi xa rivitakatsano

Eka mikarhi yin'wana mavitakatsano ya tirha hi ndlela ya xivulavulelo; hileswaku nhlamuselo ya kona yi hambanile ni leswi marito lama katsiweke ya vulaka swona, Eka mikarhi yin'wana mavitakatsano ya tirha hi ndlela ya xivulavulelo;

Mavitinkatsano i maviti lawa leswi ya vulaka swona swihambanaka ni tinhlamuselo leti swihlivi leswi ya humaka eka swona swi vulaka

swona. **Xikombiso:** Mphasamhala

Ntshaho lowu wu tiyisiswa leswaku matheme ya nga ha tshuriwa hi swihluvi leswi hambanaka na hi tinhlamuselo ta swihluvi leswi ya humaka eka swona. **Mphasamhala** ku va ku kongomisa eka murhi kambe ku nga ri muphasi wa xihari lexi vitaniwaka mhala, naswona leyi ko va ndlela yo vumba matheme matshwa eka ririmi.

Mutsari Shabangu u kombisa leswaku mikarhi leyo tala, nhlamuselo ya rivitakatsano yi va yi ri erivaleni hi ku va marito lama katsiweke ku vumba riviti ra kona, ya ri wona ya humelerisaka nhlamuselo ya rona. Eka xikombiso xa Xihahampfhuka, nhlamuselo ya nchumu lowu wu thiwile vito leri nga erivaleni. Xihaha-Mpfhuka, i vito ra nchumu lowu wu hahaka empfhukeni.

Ekusariweni ka matheme lama va ka ya vumbiwile hi mavitsankatsano ya fanele ku hlanganisiwa hi mfungho wa xiboho (-) tani hi le ka swikombiso leswi kombisiweke laha hehla. Mikarhi yin'wana ku vuriwa leswaku mavito-katsano ya nga tsariwa ku nga vekeriwang xiboho

Xikombiso: Nsatimuni, Mudyaxihi, Vukatimuni, Dzivamusoko

Hambi loko loko hi kombisile leswaku mavitakatsano ya nga tsariwa hi tindlela leti mbirhi ti kombisiweke laha hehla, hi fanele ku tirhisa maendlelo man'we ntsena, loko hi nga vekeli xiboho eka theme leri tumbuluxiweke loko hi ri ku tsaleni hi fanele ku va ni ku yisa emahlweni.

4.2 Xivumbeko xa ndzungelelo

Eka xivumbeko lexi boxiweke laha henhla hi kumile leswaku matheme man'wana ya nga ha vumbiwa ya tumbuluka eka xivumbeko lexi, hi ku vumba marito man'wana hi ku lungelelala swinembeletwana leswi nga tisaka ku hambana eka timitsu. Swinembeletwana leswi swi nga tisa ku hambana eka nhlamuselo ya rito kumbe xihluvi xa mbulavulo. Leswi swiseketeriwa hi Mathew (2015) loko a ku:

A morpheme can stand alone; it is considered a root because it has meaning of its own. When it depends on another morpheme to express an idea it is an affix because it has a grammatical function. Every word is composed of one or

more morphemes.

Xidyondzeki Mathew eka ntshaho lowu, xitiyisisa leswaku matheme ya nga ha vumbiwa hi ku lungelela swinembeletwana eka rimitsu, ku kumekile leswaku maendlelo lama ya nga ha tisa ku hambana eka nhlamuselo yo rhangang hi ndlela yaleyo ku va ku tshuriwile theme rintshwa eka ririmi. Swinembeletwana swi nga ha vonaka eka rito hi tindlela to hambanahambana eka theme rokarhi leri nga tumbuluxiwa hikokwalaho ka swinembeletwana swo karhi. Hi tlherile hi xopaxopa ntirho wa xinembeletwana eka rito hi ndlela leyi landzelaka eku vumbiweni ka matheme:

4.2.1 Ntirho wa xinembeletwana eka rito leri tumbuluxaka theme

Hi kumile leswaku xinembeletwana xin'we xi nga ha va na mitirho yo tala eka rito leri nga tumbuluxiwa eka ririmi ro karhi ku endlela ku ndlandlamuxa ririmi rolero. Tlhandlakambirhi, nhlamuselo ya rito ya cinca loko ku nembeletwa swirhangang na xilandzi. Swirhangang na swilandzi i swinembeletwana leswi nembeletiwaka eka rimitsu, hi tlherile hi nyika na swikombiso leswi landzelaka eka ku tumbuluxa theme hi ku tirhisa swinembeletwana eka rimitsu ta rito:

Xikombiso: Tirhisa

Tirhani, xitirhisiwa, tirhisa, xintirhwana, tirhela

Eka xikombiso lexi nyikiweke xihumelerisa mhaka ya leswaku xinembeletwana xi nga hundzula nhlamuselo ya leswi rito loko ritumbuluxiwa a ri vula swona kutani ri hundzuka na nhlamuselo ya rona. Hi tlherile hi nyika na xikombiso xin'wana ku endlela leswaku swi ta twisiseka hi ku olova, hi langutile xikombiso xin'wana xo hambana laha ku va ka na ku hundzuka ka nhlamuselo ya rito hikokwalaho ka ku lungelela xinembeletwana eka rito

Xikombiso: Gezani u **tirhela** wansati

Xikombiso lexi xi nga ha komba leswaku Gezani wa **tirha** leswaku a ta hola mali, hi tlhelo xi nga ha komba leswaku Gezani wa **tirha** leswaku a ta kota ku hlayisa wansati, kumbe Gezani a nga va a **thoriwile** hi wansati nakambe xi nga va xikombisa leswaku Gezani u **tirha** ntirho lowu a wu fanele wu **tirhiwa** hi wansati.

Eka swikombiso leswi nyikiweke laha hehla ku kumekile leswaku, swikombisa leswaku xinembeletwana xi nga ha va na nkucetelo wa ku hundzula nhlamuselo ya rito xidzi ku va na nhlamuselo yintshwa eka theme leri tumbuluxiweke.

4.3 Ndlela yin'wana leyi nga tirhisiwaka ku vumba matheme ku nga va ndlela ya mpatselo.

Eka xivumbeko lexi hi kumile leswaku marito ya vumbiwa hi ku lungelela timofimi tin'wana ku vumba marito matshwa. Timofimi leti lungeleriwa ti nga ha tlhela tiva timofimi to ntshuxeka, naswona eka xivumbeko lexi theme ri nga vumbiwa hi ku lungelela hi marito yo tala kambe ri va rivumbiwile hi rito rin'we. Leswi swi tlherile swi tiyisiwa hi xidyondzeki Hadumond (1996) loko a ku:

In linguistics, words formation is the creation of a new word. Word formation is something contrasted with semantics change, which is a change in a single words meaning. The boundary between word formation and semantics change can be difficult to define as a new of an old word as can be seen as a new word derived from an old one and identical to it.

Hi tshaho lowu, xidyondzeki xi tiyisisa leswaku matheme ya tshuriwile hi ku lungelela timofimi tin'wana ku vumba marito matshwa laha a tlhelaka a komba leswaku rito ra khale ri nga vonaka ku ri rito ritshwa endzhaku ka kulungeleriwa timofimi eka rito leri vumbiweke kumbe kutshuriwa endzhaku ka ku lungeleriwa timofimi eka rito rolero eka ririmi ro karhi.

4.4 Ndlela yin'wana leyi nga ha tirhisiwaka eku vumbeni ka matheme eka ririmi ku nga va ndlela ya nkomiso (Clipping).

Eka xivumbeko lexi ku kumekile leswaku nkomiso wa rito i ndlela yin'wana ya ku vumba matheme mantshwa eka ririmi, hi marito man'wana hi va hi kongomisa eka nkomiso wa marito laha ku susiwaka swiphemu swin'wana swa marito leswaku marito ya sala ya komile. Eka endlelo leri marito layo tala ya kumeka hi xitalo eka ririmi ra xXinghezi kambe na le ka ririmi ra Xitsonga ya kona. Leswi swi seketeriwa hi Marchand, H (why initial??) (1969) loko a ku:

Clippings are not coined as a word belonging to the standard vocabulary of a language. They originate as terms of a special group like school, army police, the medical profession etc.

Marchand (1969) u seketela leswaku matheme ya nga ha tumbuluxiwa hi ku tirhisa xivumbeko xa nkomiso wa marito. Eka ririmi ra Xitsonga nkomiso i ndlela yin'wana ya ku vumba matheme mantshwa eka ririmi laha ku va ka na ku hungutiwa ka rito ro karhi hi ku susa swiphemu swin'wana eka rito.

A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka swa tinxaka ta nkomiso wa marito yo karhi lama ya komisiweke ku vumba matheme mantshwa eka ririmi.

- Mikomiso ya le masunguleni laha ku tekiwaka ka xiphemu xo sungula xa rito:

Exam – Examination

Dr- Doctor

Leswi hi swin'wana swa swikombiso eka ririmi ra Xinghezi laha rito ri nga komisiwa ku ri ndlela ya ku vumba matheme mantshwa, ku tlhela ku va na swikombiso swa ririmi ra Xitsonga laha marito man'wana ya nga komisiwa ku endlela ku tumbuluxa matheme mantshwa eka ririmi. Ahi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

Xikombiso: Dkd -Dokodela

Ttn - Tatana

Xk - Xikombiso

Swikombiso leswi nga laha hehla swihumelerisa nkomiso wa le masunguleni laha kutekiwaka xiphemu xo sungula xa rito. Hi tlherile hi swikota ku va hi humelerisa nkomiso wa le mahetelelweni ka rito ku ri ndlela yin'wana leyi tirhisiwaka ku vumba matheme mantshwa:

Xikombiso: Phone - Telephone

Xikombiso lexi leswi nkomiso wu humelerisaka xiswona eka nkomiso lowu vumbaka matheme yo karhi hi ku susa xiphemu xo karhi xa rito kambe laha kususiwile xiphemu xo le kuheteleleni ka rito naswona maendlelo lama ya humelela ngopfu eka marito ya ririmi ra Xinghezi. Sweswi hi ta endla nxopoxopo eka nkomiso lowu vumbaka matheme hi ku tirhisa nkomiso wa lexikarhi ka rito ro karhi ku ri endlelo ra ku vumba matheme eka ririmi.

Xikombiso: Fridge-refrigerator

Flu-influ

Matheme ya nga ha tlhela ma vumbiwa hi ku tirhisa nkomiso wo mpfilungana, laha nkomiso wu humelelaka hi tindlela to hambanahambana. Swi nga endleka eka rito ku tekiwa xiphemu xo sungula kumbe xo hetelela kumbe marito mambirhi lama tirhisanaka hi marito man'wana ku tekiwa swiphemu swokarhi ku vumba rito rin'we. Endlelo leri hi ri n'wana ri vumbaka matheme mantshwa eka ririmi ro karhi. Leswi swiseketeriwa hi xidyondzeki Danilenko (1976) loko a ku:

The semantics method was one of the first word building techniques for creating terminological system, it is based on giving the existing word a new meaning of among the word building model is for English business terminology there is also truncation or apocope. The formation of new words by Clipping of one or more unstressed sounds at the end of a word.

Eka ntshaho lowu, xidyondzeki Danilenko (1976) xitiyisisa leswaku matheme ya nga ha vumbiwa hi ku endla nkomiso eka rito laha ku susiwaka xiphemu xo karhi leswaku rito rolero risala ri komile. Ahi languteni eka xikombiso lexi kandzelaka:

Xikombiso: Mr- *Minister*

Sitcom – *situational comedy insolation*

4.5 Matheme ya nga ha vumbiwa hi ku tirhisa ritonkomiso (akhironimi)

Eka xivumbeko lexi boxiweke laha hehla hi kumile leswaku ku va kongomisiwa eka ku vumba matheme mantshwa hi ku tirhisa akhironimi hi marito man'wana. Rito rivumbiwa ri huma eka maletere yo sungula eka marito yo karhi. Eka xivumbeko lexi kutekiwa swiphemu swin'wana swa marito mo karhi swa marito mo leha. Xivumbeko lexi xa ha wela eka rixaka ra nkomiso (clipping) hikuva ku tekiwile xiphemu xo sungula xa rito. Leswi swiseketeriwa hi nhlamuselo ya le ka **Oxford English Dictionary** (2011) loko yi ku:

An acronym is a word formed from the initial components of a longer name or phrase; usually using individual initial letters as in Nato (North Atlantic Treaty Organisation) or EU (European Union).

Ntshaho lowu wu huma eka dikixinari ya Oxford ya Xinghezi wu tiyisisa leswaku matheme ya nga ha vumbiwa hi ku tirhisa akhironimi hi ku va ku tekiwa swiphemu swin'wana eka rito ku ri ku vumba rito ritshwa eka ririmi naswona hi maendlelo lama ku va ku ri ku ndlandlamuxeni ka ririmi hi ku rivumbela matheme mantshwa. Ahi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

Xikombiso: SARS- South African Revenue Service

SASCO- South African Student Congress Organisation

Xikombiso lexi nyikiweke hi tlherile hi kuma leswaku xikombisa leswiheleleke leswaku kuna marito mo karhi lama tekiweke eka swiphemu swo karhi swo leha ku endlela leswaku ku vumbiwa matheme hi swiphemu leswi.

Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi ku kumekile leswaku ku va na tiyisisa leswaku ndzavisiso lowu i wo sungula ku endliwa. Ku na swidyondzeki leswi nga tshama swi endla milavisiso hi matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu kambe a swi nga lavisisi eka ririmi ra Xitsonga naswona leswi nga endla ndzavisiso hi matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu eka

ririmi ra Xitsonga a swi nga languti vuxaka exikarhi ka varhandzani na matirhiselo ya matheme lama ya ndhavuko wa Xitsonga. Swi na nkoka swinene ku va ku kombisiwa milavisiso leyi nga endliwa hi swidyondzeki swin'wana. Ndzima leyi yi komba laha ndzavisiso lowu wu welaka kona. Swi fanerile ku hlengeleta milavisiso leyi yelanaka kumbe ya muxaka wun'we. Leyi i ndlela yo hlayisa miehleketo leyo enta ya swidyondzeki, miehleketo ya vutshila na matsalwa ya swidyondzeki leswo hlawuleka.

Ku ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani i nchumu lowu nga na nkoka swinene. Maendlelo lama ya ta nyika nhlohlotelolo eka vatsari va tibuku na matimba eka matsalwa ya vona va tsala va ri karhi va khutaza swinene ku ndhundhuzela matheme lama kombisaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Leswi swi ta endla leswaku ku va na masungulo ya kahle ya ku aka mindyangu etikweni na ku hlayisa matheme ya ndhavuko exikarhi ka rixaka ra Vatsonga.

NDZIMA YA 3: MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta langutiwa xikopu na sampulu swa ndzavisiso na ndlela yo hlengelela mahungu. Ku humelerisa ndzavisiso wun'wana na wun'wana swi lava maendlelo yo karhi lama tshuriweke ku endla ndzavisiso. Swi na nkoka leswaku timhaka leti ti paluxiwa leswaku vatirhisi va xitsalwana lexi va kota ku vona na ku twisisa tindlela leti nga tirhisiwa ku hetelela ku fikeleriwile emakumu ya ndzavisiso lowu.

3.2 Xivumbeko xa ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya nkoka. Maendlelo ya nkoka ku kongomisiwa eka maendlelo lama tirhisiwaka eka mlavisiso leyi ku andlariwaka timhaka leti kumekaka eka ndzavisiso wo karhi. Maendlelo ya muxaka lowu ya hlamuseriwa hi Denzin na Lincoln (1994:1) loko va ku:

Qualitative research tends to focus on the subject of
respondants instead of perspective of the researcher.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, swidyondzeki leswi swi paluxa leswaku maendlelo ya nkoka ya tala ku langutisa swinene eka mhankulu leyi kaneriwaka ku nga ri leswi mulavisisi a swi vonisaka xiswona. Denzin na Lincoln (1994:14) va yisa hlamuselo ya vona emahlweni hi marito lama landzelaka:

Qualitative method also involves field work where a researcher must
participate in the setting especially for observation and interview
with respondents of the research topic.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku maendlelo ya nkoka ya ngenelerisa mulavisisi eka mitirho yo xiyaxiya na ku endla nhloko hliso mayelana na nhloko mhaka leyi

ku kaneriwaka hi yona. Maendlelo lawa ya na nkoka swinene hikuva ya letela mulavisisi ku va a endla timhaka ta nkoka mayelana na ndzavisiso. Maendlelo lama ya tlhela ya seketeriwa hi xidyondzeki Morgan, D.L (1997) ehansi ka nhlokomhaka leyi nge **'Focus Group as Qualitative Research'**, loko a ku:

Interviews and FGDs are used for different purposes. A researcher may choose to use an interview because it allows the exploration of personal views and experiences of individual participants.

Hi ku landza ntshaho lowu, xidyondzeki Morgan xitiyisisa leswaku mulavisisi a nga ha tirhisa ndlela ya nhloko hliso ku kuma vuxokoxoko byo karhi mayelana na nhlokomhaka leyi a va ka a ri ku yi lavisiseni hi ku tirhisa vanhu vo karhi ku endlela ku humelerisa ndzavisiso. Leswi swi ta pfuna mulavisisi ku fikelela ku kuma vuxokoxoko hi vuenti eka vanhu lava a nga ta va tirhisa eka ndzavisiso, tanihileswi swi tekiwaka leswaku vanhu lavakulu va na vutivi byo enta loko swita eka marito man'wana ya ririmi na ku tiva matumbulukelo ya kona.

Ekumelerisiweni ka ndzavisiso, hi kumile leswaku mulavisisi u na ntirho wa ku vona leswaku ndzavisiso wa yena wa famba hi ndlela leyi nga kunguhatiwa na ku tlhela a vona leswaku ku va na tindlela leti ku nga ta fikeleriwa switshuxo ha yona exikarhi ka vanhu lava a nga tava a va hlawurile, leswi swi katsaka na ku humesela vuxokoxoko mayelana na nhlokomhaka leyi nga ta tirhisiwa kuhumelerisa nhloko hliso. Laha mulavisisi u ta fanela ku tihlanganisa vanhu lava hlawuriweke ku ri ndlela yo va va kanerisana hi nhlokomhaka ya ndzavisiso. Leswi tlhela swi seketeriwa hi xidyondzeki Gill et al (2008) ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: Use of interview and Focus Group Discussions, loko va ku:

Research whose aim is to stimulate debate and find consensus on
Contrasting views experience may consider using FGDs. This involves
Putting together a group of participants to discuss a given research
subject matter.

Eka ntshaho lowu, xidyondzeki Gill (2008) xityisisa mhaka ya leswaku mulavisisi u ta kuma ndlela yo humelerisa nhlokohliso lowu nga kongomana na vanhu vo karhi eka ndzavisiso wolowo kuri ndlela yo kuma vuxokoxoko byo karhi eka vanhu lava hlawuriweke, laha ku faneleke ku va yena loyi a nga ta rhangela ntshamo wa nhlokohliso tanihi yena ku nga mulavisisi wa ndzavisiso walowo.

Eka maendlelo ya nkoka ku va ku kongomisiwa eka ku hundzuluxa mindzavisiso leyi nga kandziyisiwa ehansi hi ku tsariwa loko ku ri ku endliweni ka mihlokonhliso ya ku hambanahambana kutani yi tekiwa yi va mindzavisiso leyi kumiweke. Eku humelerisiweni ka mindzavisiso leyi ku va ku nga ri na milawu yo karhi leyi vekiweke leyi faneleke ku va yi landzeleriwa kumbe vutivi byo karhi, ntsena ku va kuri ku tinyiketela ka ku va ku kumiwa vutivi byolebyo.

3.3 Maendlelo ya nhlokohliso

Eka maendlelo lawa ya nga ta tirhisiwa eka endlelo leri ya tava ya kongomanile na vanhu va malembe yo karhi ku nga ri eka munhu un'wana na un'wana. Leswi ta pfuna swinene eka ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso. Maendlelo lawa ya seketeriwa hi swidyondzeki Gill, P., etal (2008) eka **Methods of qualitative research: interview and focus groups**, British dental journal, 204(6) ,291-295, loko vaku:

Interviews and focus group discussion (FGDs) are the most common methods of qualitative data collection. They both involve face to face interaction between reaserchers and the respondents. Essentially these is a form of conversation about a given reaserch topic and question?

Eka tshaho lowu, swidyondzeki leswi swi tiyisisa leswaku maendlelo ya nkoka lawa ya nga ta tirhisiwa lama ya kongomaneke na vanhu vo karhi ku nga ha va malembe ngopfu ngopfu vanhu lavakulu ku nga vakhalabya na vakhegula tanihi leswi kutshembiwaka leswaku hi vona vanhu lava nga khoma ririmi kumbe kutiva mindhavuko na matumbulukelo ya matheme lama ya tirhisiwaka eka ririmi siku na siku.

Tanihi leswi nhlokoahliso wu nga wa xihundla ku kumekile leswaku maendlelo lama ma endla leswaku vanghenelerisiwa eka nhlokoahliso va kota ku humesela handle vutivi lebyi va nga na byona hikuva va kumeka va tshamisekile ku hambana na loko va vulavula laha ku nga na nhlayo ya le henhla ya vanhu. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi swidyondzeki Gill etal (2008) loko a ku:

Interviews are private and for that reason participants are comfortable to speak about their private lives and expand on things they would not be comfortable disclosing in a public forum. A researcher whose aim to stimulate debate and find consensus on constructing views and experiences may consider using FGDs.

Eka tshaho lowu, swidyondzeki leswi swi tiyisisa leswaku ndzavisiso wu humelerisiwa hikuva ku rhendzelekiwa ku kumiwa vuxokoxoko byo karhi eka vanhu lavakulu ku nga vakhalabya na vakhegula, leswi swi ta tlhela swipfuna swinene ku humelerisa ndzavisiso hikuva ku kumiwa vukoxoko lebyo enta eka vanhu va malembe yalawo. Eka maendlelo lawa ya koteka ku va ya landzeleriwa na ku humesela hinkwaswo leswi va ka swilaviwa hi mulavisisi eka vanhu va tlawa wun'we hi malembe, leswi swithhela swi seketeriwa hi xidyondzeki, Morgan (1997:34) loko aku:

The most important thing is that the group is manageable. FGDs are useful for establishing collective views about a research subject and their meaning

Hi ku landza ntshaho wa xidyondzeki lexi nga laha hehla vanhu lavakulu swa olova ku va u tirha na vona na ku tlhela va ri na vutivi lebyo enta eka swa ririmi. Ku hlela vuxokoxoko lebyi nyikiweke hi vanhu lavakulu swi lava mulavisisi a kambisisa hi vutlhari na vuenti swinene hikuva mikarhi yin'wana ku ta fanele ku nyikiwa xiviko ku ya hi munhu un'wana na un'wana loyi a nga nghenelela eka ndzavisiso. Leswi swi nga ha katsa na ku nyika swibumabumelo mayelana na ndzavisiso na ku hlela hinkwaswo leswi nga kumiwa loko ku ri ku endlweni ka vulavisisi bya ndzavisiso. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi xidyondzeki Krueger (1998) loko aku:

Analysis is like a detective work. After conducting the FGDs, you must read through heaps of notes, organize them, and then look for clues that will help you to make sense of it all. This takes a lot of time and requires that you know the information very well.

Eka ntshaho lowu, xidyondzeki Krueger xi tiyisisa leswaku ndzavisiso lowu kongomaneke na vanhu lavakulu wu lava leswaku mulavisisi a va na vuhleri bya xiyimo xa le hehla hikokwalaho ka leswi ku faneleke ku va na vuxokoxoko byo tala lebyi tsariweke laha byi faneleke ku tlhela byi hundzuriwa byi va lebyo twisiseka na ku landzeleriseka. Eka maendlelo lama kongomaneke na vanhu vo karhi ku nga vanhu lavakulu ku ta fanele mulavisisi a va na nkarhi wo ringanele ku endla ndzavisiso hikuva loko ko kumeka leswaku nkarhi wo endla ndzavisiso a wu kona, swi tava mhaka yo tika swinene eka ku humelerisa ndzavisiso wa lowo.

3.4 Ndlela yo hlengeleta mahungu

Eka maendlelo lama hi kumile leswaku mahungu ya xitsalwana lexi ya ta hlengeletwa ku suka eka matsalwa yo hambanahambana lama ya nga na matheme yo ndhundhuzela rirhandzu. Matheme lama ya hlengeletiwile kutani ma aviwa hi mitlawatlawa ku ya hi mitirho ya wona. Mitirho leyi hlawuriweke hi leyi talaka ku va kona eka vutomi bya siku na siku loko Vatsonga va ri karhi va hanya , laha Ku ta tlhela ku endliwa inthavhiyu laha ku nga ta endzeriwa vanhu hi ku hambanahambana ka vona na ku hambana ka tindhawu hi vutshamo. Leswi swi endliwa hi ku lava ku vanhu lava nga ta endzeriwa ku endla inthavhiyu i vanhu lavakulu tanihileswi ku ehlekeleriwaka leswaku matheme lamo tala hi vona va tivaka leswi ya nga tshurisiwa xiswona na ku tlhela va tiva ni tinhlamuselo ta wona.

Eka ndzavisiso ku tirhisiwile ndlela ya nhloko hliso tanihi hi yin'wana ya tindlela to humelerisa xitsalwana, laha ku va ka ku kongomisiwa eka dyondzo ya nkoka ya swiyengeyenge swo hambanahambana laha ku kumekaka vuyimeri bya xiyenge xa valavisisi vo karhi ku ri ku endlela ku kuma vuxokoxoko lebyi lavekaka. Tlhandlakambirhi,

ku ta va na vanhu va xiyenge xa va hlawuriwa lava nga na ntokoto wo karhi mayelana na vulavisisi lebyi laviwaka eka vanhu lava, hi marito man'wana, ku va kuri ntlawa wa valavisisi vo karhi laha va tlhelaka va lava vanhu lavanga na ntokoto ku ya hi leswi vulavisisi byi lavaka swona.

Ekunhlangeletiwani ka mahungu ya xitsalwana lexi hi ndlela leyi boxiweke laha hehla vaaxopaxopi va xitsalwana va ta fanela va luka mano na ku lemuka leswaku swina nkoka ku papalata swivutiso swin'wana leswi nga ta endla leswaku vanhu lava nga ta hlawuriwa va hetelela vakumeka va nga khomekangi kahle hi swivutiso swin'wana leswi fambelanaka na ndzavisiso.

Hi kumile na leswaku kuna ndlela yin'wana leyi nga ta tirhisiwa ku lavisisa mahungu lawa ku nga ndlela leyi kongomaneke na vanhu vo karhi ku nga ri vanhu hinkwavo kambe laha ku va ku languteriwile vanhu lavakulu ku nga vakhalabya na vakhegulu hikokwalaho ka leswi ku ehleketeleriwaka leswaku vanhu va tlawa lowu hi vona lava nga na vutivi byo enta mayelana na ndzavisiso na kutlhela va ri na matimu ya ririmi hi vuenti lebyikulu. Eka xiyenge lexi ku ta endliwa leswi vuriwaka mphikizano exikarhi ka vanhu lava hlawuriweke ku ya hi hungu leri ku nga ta va ku kaneriwa hi rona leswi swi ta va na nsusumeto eka vanhu lava ku endlela leswaku va humesa ento wa vutivi bya vona hi ku koxometa lokukulu.

Eka endlelo ra ndzavisiso lowu, ku ta tlhela ku kambisisiwa leswi nga ta tirhisiwa ku endla mbhurisano ha swona leswaku swi nga vi mhaka leyi ku nga ta hambaniwa na vaaka ndhawu, hi marito man'wana, mhaka leyi nga ta va yi burisaniwa ha yona ku nga vi leswi nga ta endla leswaku emakumu ku va na ku ntshwukerisana mahlo na vanhu van'wana hikokwalaho ka ndzavisiso.

3.4.1 ku hleriwa ka vuxokoxoko lebyi nga hlangeletywa

Laha hi kona ku nga ta endliwa ntirho hinkwawo kona ku vona leswi vuxokoxoko byi nga hlangeletisiwa xiswona leswi katsaka leswi landzelaka:

- Xiteka mahungu hi ndlela ya nkandziyiso
- Vanhu lava ndzavisiso wu kongomaneke na vona va ta tivisiwa kumbe ku hlamuseriwa maendlelo ya nhlokohliso ku nge se sungula ntshamo wa kona
- Endzhaku ka ku hlengeleta mahungu hi ku tsariwa kumbe ku kandziyisiwa hi xiteka mahungu, ku ta tsariwa hansi mahungu hinkwawo ngopfu ngopfu vuxokoxoko bya xiteka mahungu.
- Enzhaku ka ku tsala vuxokoxoko hinkwabyo, mulavisisi u ta fanela ku teka vulawuri bya vuxokoxoko a byi veka eka ndhawu leyi nga hlayiseka.

3.5 Maxopaxopelo ya mahungu

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo yo xopaxopa ku hlengeleta mahungu laha ku nga ta xopaxopiwa matsalwa yo hambana hambana ya maviti lama ndhundhuzelaka rirhandzu eka Vatsonga lava nga na vuxaka. Maendlelo ya ku xopaxopa ku kongomisiwa eka ku hlaya tsalwa ro karhi hi vuenti u langutisanile na nhlokomhaka yo karhi ku ya hi leswi nhlokomhaka yi lavaka swona. Nhlamuselo ya maendlelo ya xopaxopo wa matsalwa yi nyikiwa hi swidyondzeki Maree na Robin (1988:6) loko vaku:

Literary criticism can be defined as the study devoted to the comparison and analysis, to the interpretation and evaluation of works of literature.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku nxopaxopo wa matsalwa wu nga hlamuseriwa tanihi dyondzo leyi kongomaneke na ku fananisa na vulavisisi, ku hundzuluxa na ku endla vuxoperi eka mitirho ya matsalwa. Nhlamuselo yin'wana leyi yelanaka na leyi boxiweke laha hehla yinyikiwa Peck na Coyle (1986:149) loko vaku:

Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literacy, it does not mean findind fault with criticism as an academic activity expresses the readers sense of what is happening in the text.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nxopaxopo lowu endliwaka a hi wa ku languta swihoxo kambe i wa ku humesela ehandle ntiyiso na mongo wa leswi mutsari a vulavulaka hi swona eka tsalwa ro karhi. Peck na Coyle (1986:150) va tiyisisa nhlamuselo leyi loko va ku:

Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literacy works” it does not mean “finding fault with...”

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa hi xitalo wu khumbana na ku hlamusela xikan”we na ku xopela ntirho wa matsalwa kambe a wu vuli nchumu hi ku kuma swihoxo swa le ka matsalwa. Riviti rin”wana na rin”wana ri ta hleriwa ku karhi ku kombisiwa ntirho wa rona. Ku ta rhanga ku nyikiwa nhlamuselo ya riviti ku pfuneta ku xi xopaxopa kahle.

3.5.1 Maxopaxopele ya mahungu ma na maendlelo mo karhi lama ya faneleke ma landzeleriwa ku endlela leswaku ndzavisiso wu ta humelela.

I. Vulawuri na malulamiso ya ndzavisiso

Mikarhi hinkwayo ku fanele milavisiso leyi kumiweke yi va yi kandziyisiwa eka xikandziyisa marito na mahungu lexi lulamisiweke laha xi nga ta kandziyisa hinkwaswo leswi nga tava swiri ku buriweni ha swona mayelana na ndzavisiso wa lowo. Xitsalwana lexi nga ta humelerisiwa eka mindzavisiso leyi i xa nkoka swinene tanihi leswi xi nga xona xi nga khoma matomu ya ndzavisiso hinkwawo na kutlhela xikomba leswi ku nga fikelerisiwa xiswona loko ku endliwa nxopoxopo hinkwawo. Leswi swi komba leswaku ku va ku ri ku hlengeletiwani ka hinkwaswo leswi va ka swikumeka loko ku endliwa ndzavisiso, hi marito man’wana ku katsiwa swilo hinkwaswo leswi nga tirhisiwa kufikelela ndzavisiso hi vuenti.

II. Eka ndzavisiso hi ta fanele ku va na switirhisiwa swa swikandziyisa marito:

Kuna tindlela ta ku hambanahambana ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko loko ku langutiwa eka vanhu vo karhi lava ndzavisiso wu kongomaneke na vona. Hikokwalaho ka leswi ndzavisiso wu nga takumeka wu langutanile na vanhu vo karhi tsena, ku bumabumeriwa leswaku mitshamo hinkwayo leyi vaka kona loko ku endliwa mihloko hliso na vanhu lava ku kongomaneke na vona ntsena, ku fanele ku va ku kandziyisiwa loko swikoteka hambileswi hi nkarhi walowo ku nga ta va na vuxokoxoko byi n'wana lebyi nga ta va byiri ku tsariweni ehansi hi tlhelo. Leswi a swi kavanyeti ku va ku kandziyisiwa hansi vavulavuri ku endlela leswaku ku nga vi na marito ya nkoka lama ya nga ta sala ehandle lama na nga ha pfunaka eka ndzavisiso.

Swi nga ha koteka leswaku ndzavisiso lowu kongomaneke na vanhu vo karhi wu nga humelelaka ku nga ri na vukandziyisi bya marito kumbe mbulavulo kambe maendlelo lama ya ta endla leswaku ku va na swin'wana swi nga ta vulavuriwa swi va swisele ehandle swi ri swa nkoka swinene. Swi na nkoka leswaku ku nge se sunguriwa ndzavisiso ku xaviwa switirhisiwa leswi lavekaka leswi katsaka na swikandziyisa marito swa nxavo wa le hehla. Endzhaku ka ntshamo na vanhu lava kongomaneke na ndzavisiso, mulavisisi u ta fanele ku humelerisa vulavisisi hinkwabyo bya ndzavisiso wa leswi kumiweke na ku tlhela ku endliwa vuhleri lebyi tsariweke hansi. Ku va ku humelerisiwa ndzavisiso hi ku tirhisiwa vuxokoxoko lebyi kandziyisiweke swina nkoka swinene loko kufanele ku tsariwa rito hi rito ku suka eka vavulavuri lava ngheneleleke ndzavisiso. Leswi swi seketeriwa hi xidyondzeki Debus, M (1998) eka **Handbook for excellence in focus group research**, loko a ku:

It also possible to do FGDs without recording them, of course, but this means that you will not have a detailed record of the discussion. in some cases, this may not be necessary, but it is usually helpfully to have tapes. If you are not able to record the discussion, then be sure that you have an extremely good note taker who can write very accurately and quickly.

Eka ntshaho lowu, xidyondzeki Dobus xi tiyisisa leswaku endzhaku ka ntshamo kumbe loko ntshamo wu nge se sungula lowu kongomaneke na vanhu lavakulu ku fanele ku va na switirhisiwa leswi nga ta kota ku kandziyisa mimbulavulo leyi nga ta buriwa hi nkarhi wa ku endliwa ka mulavisiso ku endlela leswaku ku kandziyisiwa marito hinkwawo ku ri ku endlela leswaku ku nga vi na marito ya nkoka ya nga ta siyiwa handle.

Ku tsala vuxokoxoko hinkwabyo lebyi nga hlengeletwa swi nga ha teka kumbe ku lava nkarhi wo tala swinene tanihileswi ku nga swikhedzakhedza swa vulawuri bya ndzavisiso leswi faneleke ku va swi landzeleriwa. Nkarhi lowu faneleke ku landzeleriwa eku humeleriseni ka ndzavisiso lowu wu fanele ku va wu landzelela leswi landzelaka:

III. Nkarhi wo rhendzeleka ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso

- Mulavisisi u ta fanela ku vona leswaku ku pfapfarhutiwile swivutiso swo ringanela leswi nga ta tirhisiwa eka nhlokonhliso wa ndzavisiso.
- Ku fanele ku ri na switeka marito leswi nga na vuswikoti byo tlhela byi humelerisa leswi nga kandziyisiwa laha swi nga ta kota na ku van a mpfumawulo wa lehehla.
- Ku ta hlengeletwa switirhisiwa hinkwaswo leswi nga humelerisa ndzavisiso hinkwawo loko kuri ku endliweni ka vulavisisi.

3.5.2.2 Leswi nga ta endliwa endzhaku ka loko hi rhendzelekile ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso.

- Mulavisisi u a ta fanele ku tirhisa khophyuta ku tsala vuxokoxoko hinkwabyo lebyi kumekeke loko va ri ku rhendzelekeni.
- Ku ta tlhela ku yingiseriwa vuxokoxoko lebyi nga kumeka eka xikandziyisa marito, kasi mulavisisi u ta tsala hansi nkarhi wa vuxokoxoko lebyi a byi yingiselaka lebyi nga na nkoka swinene.

i. **Ku tsariwa ka vuxokoxoko lebyi hi byi kumekeke endzhaku ko rhendzeleka**

- Mulavisisi u fanele ku hlengeleta vuxokoxoko lebyi a byi kumeke hi mfanelo ku endlela leswaku a ta kota ku va a hlela kahle hinkwaswo leswi a swi hlengeleteke. Leswi swi ta tlhela swi katsa na vuxokoxoko lebyi a byi kumeke ku va a tiva leswaku byi hlengeletiwile byi suka tlhelo rihi naswona i vamani lava a va n'wi nyika byona.

ii. **Vuxokoxoko lebyi kumiweke eka vanhu byi fanele ku va na leswi landzelaka:**

- Vito ra munhu loyi a nga nyika vuxokoxoko na mulavisisi.
- Ndhawu ya laha munhu loyi a nga nyika vuxokoxoko a tshamaka kona.
- Siku na nkarhi wa laha munhu loyi a nyikeke vuxokoxoko ha rona.
- Maendlo yo xoxpaxopa matsalwa lama ya tirhisiweke ku nyika vuxokoxoko lebyi bya ndzavisiso.

Tanihileswi vuxokoxoko lebyi nga kandziyisiwa byi nga bya nkoka byi ta fanela ku tlhela byi khomiwa hu vurhonwani ku endlela leswaku byi nga hangalaki hi ku olova.

iii. **Ku kambisisiwa ka swikongomelo swa ndzavisiso**

- Ku nge se endliwa vuhleri bya ndzavisiso, mulavisisi u fanele ku kambisisa swikongomelo swa ndzavisiso ku vona leswaku hinkwaswo swi fikeleriwile. Leswi swi ta pfuna ku vona leswaku hi swihi leswi nga tirheki kahle na leswaku hi swihi leswi tirhaka kahle kumbe ku famba kahle eka ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso.

iv. **Ku endla vulavisisi eka xitsalwana kuya hi tindhawu lomu vuxokoxoko lebyi byi kumiweke kona.**

Swi na nkoka swinene ku va na vutivi bya laha vuxokoxoko lebyi hlengeletwa ku humelerisa ndzavisiso lowu byi humaka kona na ku tlhela ku tiviwa switirhisiwa leswi nga pfuneta ku va ku hlengetetia vuxokoxoko lebyi nga humeleriwa ndzavisiso. Vuxokoxoko lebyi byi ta pfuna ku va ku hleriwa na ku humelerisa ndzavisiso. Emakumu ku ta kombisiwa vuxokoxoko bya laha vangheneleri lava nga humelerisa ndzavisiso lowu hi ku tsala vuxokoxoko bya vona laha swi nga ta katsa ndhawu laha va humaka kona, na ku ta tlhela ku kombisiwa na malembe ya vanhu lava pfuneke eka ndzavisiso. Eka maendlelo lama ku ta kombisiwa nakambe eka timhaka ta dyondzo kuri vanhu lava va tokotile ku fika kwihi na swin'wana swa nkoka, eka vanhu lava nga va na xiave eka ku humelerisa ndzavisiso lowu.

Vuxokoxoko lebyi byi ta kombisiwa emakumu ka xitsalwana ku endlela leswaku vahlayi va xona va ta kota ku twisisa swinene hi mayelana na vanhu lava nga hoxa xandla eka ku pfuna mayelana na ku humelerisiwa ka ndzavisiso. Mahungu lawa ya pfuna ku tiyisisa mbuyelo na mahetelelo ya ndzavisiso ku ri ku tiyisisa leswi kumiweke tanihi ntiyiso.

v. **Nkambisiso na ku tiyisisiwa ka ku hlayiwa ka ndzavisiso**

Endzhaku ka ku hlengeletwa vuxokoxoko hinkwabyo lebyi lavekaka eka ndzavisiso byi ta fanele ku sungula ku hleriwa hi vukheta na vuenti lebyi nkulu.

vi. **Vuhleri bya leswi hi kumiweke na nkomiso wa ndzavisiso**

Xiphemu lexi xi ta langutisisa hi vuenti mayelana na leswi kumiweke loko ku ri ku endliweni ka vulavisisi bya ndzavisiso loko ku langutisiwa leswi ndzavisiso hi woxe a wu lava ku humelerisa swona, loko ku langutisiwa swikongomelokulu swa ndzavisiso leswi katsaka na swivutiso swa ndzavisiso. Mulavisisi u ta fanela ku hlela ndzavisiso hinkwawo ku twa leswi wu vulavula ha swona na yena laha a nga ta teka swiboho swo karhi mayelana na mbuyelo lowu a wu kumeke loko a ri ku endleni ka vulavisisi.

Leswi swi ta pfuna swinene eka mulavisisi mayelana na tinhlamuselo leti a nga ta tinyika na ku tlhela a fikelela swiboho na ndyondzo leyi a yi kumeke endzhaku ka ku kuma vuxokoxoko hinkwabyo lebyi hlengeletaweke.

3.5.2.3 **Swiboho leswi hi kumiweke eka ndzavisiso swi fanele ku landzelela leswi landzelaka:**

- Mulavisisi u ta fanele ku kambisisa vuxokoxoko hinkwabyo lebyi kumiweke loko ku ri ku endliweni ka vulavisisi leswaku hakunene byi fambelana na ndzavisiso.
- Ku ta tlhela ku endliwa leswaku ku lahliwa vulavisisi lebyi nga kumeke leswaku a hi bya ntiyiso kumbe Vunwa.
- Ku hlayisisiwa ka leswi kumiweke leswi mulavisisi a nga swi tekeli enhlokweni kumbe ku swi tiva kambe ku ri timhaka leti a fanele ku ti tiva.

3.5.2.4 **Swibumabumelo na ku songasonga ndzavisiso**

Endzhaku ka loko ku kumiwile mbuyelo wa vulavisisi hinkwabyo bya xitsalwana, mulavisisi u ta fanela ku endla nkomiso wa vuhleri bya xitsalwana hinkwaxo laha a nga ta sungula ku songasonga na ku ta na swibumabumelo leswi nga ha pfunaka vahlayi kumbe valavisisi va mundzuku ehehla ka nhlokomhaka leyi fanaka. Eka ndzima leyi, mulavisisi endzhaku ka ku songasonga ndzavisiso hinkwawo, u ta fanela ku kuma swiphiso leswi kumiweke eka ndzavisiso na ku tlhela a kuma tindlela leti nga ta va switshuxo ehehla ka swiphiso.

Eka ndzavisiso ku ta fanela ku boxiwa leswi nga swikanganyisi kun'we na leswi vonakaka ku ri switshuxo ehehla ka swikanganyisi. Leswi swi ta pfuna vahlayi kumbe vahleri van'wana ku papalata swihoxo leswi fanaka.

3.6 XIKOPU XA NDZAVISISO

Xikopu xa ndzavisiso ku kongomisiwa eka switirhisiwa hinkwaswo swa nkoka swa dyondzo ya matsalwa lawa ya nga ta tirhisiwa ku humelerisa ndzavisiso lowu naswona leswi endlaka ku ndzavisiso lowu wu va na nkoka wu tlhela wu twisiseka hi ku olova. Va webisayiti ya www.phdthesis.scope eka inthanete hi 2014 va nyike nhlamuselo leyi:

The scope of study is one of the most important parts of a research paper. The scope tells the reader what subject the researcher is exploring.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa leswaku xikopu xa dyondzo xi na nkoka swinene eka ndzavisiso. Xikopu hi xona xi byelaka vahlayi leswi nhlokomhaka ya mulavisisi yi vulavulaka hi swona.

Laha ku ta tlhela ku endliwa milavisiso hi ku endla inthavhiyu na vanhu vo hambanahambana ku endlela ku humelerisa ndzavisiso lowu. Inthavhiyu ku kongomisiwa eka ndlela leyi nga lulamisiwa laha mulavisisi a vutisaka swivutiso kutani ku va na lava nga ta nhlamula swivutiso hi ku nyika tihlamulo ta swivutiso leswi va vutisiweke swona. Hi marito man'wana inthavhiyu ku va mulavisisi a endla nkambelavutivi eka munhu un'wana ku kuma vuxokoxoko byo karhi hi ku vumba swivutiso leswi nga ta humesela handle vuxokoxoko lebyi lavekaka. Leswi swi tiyisiwa hi xidyondzeki Rogers C (1945) loko aku:

An interview is a conversation for gathering information. A research interview involves an interviewer, who coordinates the process of conversation as asks question and an interviewee, who responds to those questions. Interview can be conducted face to face or over the telephone.

Hi ku landza ntshaho lowu, xidyondzeki Rogers xi tiyisisa leswaku inthavhiyu hi yin'wana ya tindlela leti nga tirhisiwaka eka ku humelerisa ndzavisiso hi ku tumbuluxa swivutiso

leswi fambelanaka na ndzavisiso wo karhi laha mulavisisi a tihlanganisaka na vanhu va ndhawu yo karhi ku ri ku vutisa swivutiso kutani vona va hlamula.

Eka ndzavisiso lowu ku ta xopaxopiwa maviti lama ndhundhuzelaka rirhandzu eka Vatsonga hi tihlo ra vuxoperi ku humelerisa mitirho ya maviti lama. Leswi i ku kombisa leswaku timhaka letin'wana ti nga kona eka tsalwa leri ra maviti yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka ti ta khumbiwa hi vuenti.

3.7 Nkatsakanyo wa ndzima

Swi na nkoka ku va ku vumbiwa nkatsakanyo wa maendlelo wa ndzavisiso, ku langutiwile xikopu na sampulu swa ndzavisiso na ndlela yo hlengeleta mahungu, leswi swikatsaka xivumbeko xa ndzavisiso laha ku nga tlhela ku langutiwa tindlela leti nga ta tirhisiwa ku humelerisa ndzavisiso. Eka ndzima leyi ku tlherile ku kaneriwa hi nhlokohliso na nhlamuselo ya kona ku ya hi vatsari van'wana. Ku tlherile ku kaneriwa hi tlawa wa vanhu vakulu ku nga vakhegula na vakhalabya. Ku yisa emahlweni, ku tlherile ku ku kombisiwa na hi tindlela leti vuxokoxoko byi nga ta hleriwa ha kona. Ndzima leyi yi kombisa vahlayi na valavisisi va mundzuku hi ta maendlelo na mahlengeletelo ya mahungu. Leswi swi ta pfuna lava nga ta tsala va yisa emahlweni leswaku va tiva mahlengeletelo na maendlelo lama nga pfuna ku fikisa ndzavisiso lowu emakumu.

KAVANYISA KA 4: ANDLALO WA MATHEME LAMA YA NDHUNDHUZELAKA RIRHANDZU EXIKARHI KA VARHANDZANI

4.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ndzi xopaxopile tinhlamuselo ta matheme lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani, Laha ndzi nga tlhela ndzi kana hi nkoka wa matheme lama na matirhiselo ya ku ndhundhuzela rirhandzu hi ku tirhisa matheme exikarhi ka varhandzani.

Ku kota ku paluxa vundzeni bya matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani hi vuenti ndzi tlhantlhile matheme lama ehenhla ka tihlokomhakantsongo leti landzelaka:

- Murhandziwa
- Nkatanga
- Xisatana
- Xongeleni
- Phyembye
- Xinyeletana
- Xiluva/Bilomu
- Xinjhinana
- Ximutwana
- Xivayivayi
- Xivhezana

Tinhlokomhakantsongo leti vekiweke laha henhla ti nxopaxopiwile hi vuenti hi ku angarhela no tokotisa ntivoririmi kun'we na vutlhari lebyi tirhisiweke eka ku humelerisa tinhlamuselo ta matheme lawa. Hi ndlela leyi ku paluxiwile matirhiselo lamanene ya matheme ya ndhavuko lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu eka varhandzani erixakeni ra Vatsonga. Matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu ya tirhisiwa na ku tirha kahle ku kombisa matitwelo ya munhu loyi a nga na vuxaka bya rirhandzu na yena.

Maendlelo lama ya va ya kombisa ntsena leswi munhu loyi un'wani a n'wi hleketisaka kumbe ku n'wi vonisa xiswona. Leswi hi nga ha tlhela hi vula leswaku swi nga kombisa na leswi loko a tshamile a n'wi hleketisaka xiswona. Leyi hi yona mhaka leyi endlaka leswaku loko vanhu va vumba vuxaka bya rirhandzu va tirhisa matheme lama ematshan'weni yo va va tirhisa mavito ya vona lama va nga thyiwa wona. Rirhandzu leri nga kona exikarhi ka vona ri va letela ku va va tirhisa matheme lama tanihi ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu na matitwelo ya vona. Varhandzani va tirhirhisa theme leri n'wi susaka ri n'wi veka kun'wana loko a ri na murhandziwa wa yena naswona theme leri nga ta endla leswaku murhandziwa wa yena ri n'wi khoma kahle na ku n'wi fanela.

4.2 Tinhlamuselo, nkoka na matirhiselo lamanene ya matheme ya ndhavuko lama ya ndhundhuzela rirhandzu eka varhandzani erixakeni ra Vatsonga

Eka ndzimana leyi ku ta paluxiwa vundzeni bya xitsalwana lexi hi vuenti hi ku nyika tinhlamuselo ta matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Ku ta paluxiwa theme hi theme tanihi ndlela yo kuma nhlamuselo ya kona na matirhiselo lamanene ya theme rero na mavumbelo ya rona.

4.1.1 Murhandziwa

Murhandziwa i rifuwi leri kombaka vun'winyi leri nga tumbuluxiwa risuka eka riendli rhandza, kutani ku lungeleriwa xirhangi mu- eka rhandza ku nga riendli. Xirhangi mu- lexi kombaka vun'we lebyi welaka eka tlawa wa wo sungula. Xirhangi lexi xikomba munhu loyi a nga wa yena lava nga hlanganisiwa hi rirhandzu laha vatirhisaka theme leri ku vitana munhu loyi a n'wi rhandzaka hi ku n'wi vitana murhandziwa.

Theme ra murhandziwa ku kongomisiwa eka vanhu lava nga na vuxaka bya rirhandzu laha ku tirhisiwaka theme leri ku ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vona tanihi varhandzani. Rirhandzu ra nyikiwa munhu un'wana na un'wana la nga kona eka misava leyi kutani theme ra murhandziwa a swikoteki ku va ri nga tirhisiwa eka munhu un'wana na un'wana hikokwalaho ka leswi ri nga na xikongomelo xa vuxaka bya rirhandzu eka vanhu vambirhi va rimbewu ro hambana.

Maendlelo lama ya humelela exikarhi ka vanhu lava nga na vuxaka bya rirhandzu na ku kombisa ku hlawuleka ka munhu loyi varhandzanaka. Rirhandzu leri hi rona ri endlaka

leswaku ku va na loyi a vitaniwaka murhandziwa hikuva ri hi kombisa leswaku hakunene munhu loyi u va a hlawulekile exikarhi ka vanhu hinkwavo lava nga kona emisaveni leyi.

Murhandziwa ri nga ha tlhela ritirhisiwa hi vanhu lava nga eka vukati laha vatshamaka swin'we kumbe vanhu lava va ha kunguhataka timhaka ta vukati, va nga ha tirhisa theme leri ku tinyungubyisa hi ku vitana murhandziwa wa yena hi ku tirhisa theme leri.

Ekun tirhisiweni ka theme leri ra murhandziwa ku va ku ri ku humelerisiweni kumbe ku paluxiwa ka rirhandzu exikarhi ka varhandzani lava, hi ku komba xiyimo lexi va nga ka xona hi nkarhi wa lowo. Maendlelo lama ya ha komba leswaku vanhu lava ha vumbirhi bya vona va kumeka va ri kundhundhuzeleni ka munhu loyi va nga ka rirhandzu swin'we hi ku tirhisa theme murhandziwa leswi kombaka munhu loyi a nga mbilwini ya yena.

Loko vanhu lava va kumeka va ri ku tirhiseni ka theme murhandziwa va kumeka va rivula swihuma a timbilwini hi marito ya n'wana ku va ku ri ndlela yo paluxa leswaku ku hava un'wana a nga mbilwini handle ka munhu loyi a n'wi rhandzaka a nga mbilwini ya yena, maendlelo lama ku va ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani lava mbirhi.

Hi siku ra 10 n'wendzambahala 2020 hi tihlanganisile na kokwani Benneth Shitlhavani eka mbinga emugangeni wa zone 1, ku ta hi nyika tihlamuselo ta matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani erixakeni ra vatsonga. Hi vutisile kokwani Shitlhavani hi theme ra Murhandziwa kutani aku:

He tukulu theme ra murhandziwa ritirhisiwa ngopfu hi vanhu lava rhandzanaka exikarhi ka wanuna ni waxisati, vanhu lava vafanele va gangisana vatlhela va pfumelelana varhandzana kutani loko munhu a ku murhandziwa u va a tiva vito ra yena kambe a nga tirhisi vito ra yena u tirhisa rona theme leri ra murhandziwa ku ri ndlela yo nwi ndhundhuzela.

Xikombiso: matshan'weni yo n'wi vitana Maria u nga ku: murhandziwa.

Kokwani Shitlhavani vatlhela va kombisa leswaku loko u ku murhandziwa swikombisa leswaku i munhu loyi u n'wi rhandzaka kutlurisa kumbe n'wi

rhandza ku hundza vanhu lavan'wana hi marito man'wana hi yena a ri yexe a mbilwini ya wena. Murhandziwa i munhu wa le mbilwini, naswona murhandziwa ku nga va loyi u nga n'witeka u tshamaka na yena kumbe munhu loyi mi ngo rhandzana ntsena mi nga se kunguhataka swa vukati hi laha theme leri ri tirhisiwaka kona ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu ntukulu wa mina kuya hi leswi ni tivaka swona

Kuya hi tinhlamuselo ta kokwana Shitlhavani ti tiyisisa nhlamuselo leyi nyikiweke ya leswaku theme murhandziwa ku kongomisiwa eka vanhu lava nga na vuxaka bya rirhandzu laha ku tirhisiwaka theme leri ku ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vona tanihi varhandzani

4.1.2 Nkatanga

Rito nkatanga ri komba vun'winyi lebyi humelerisiweke hi riviti. Riviti leri ritumbuluka eka xivulwahava xa 'nsati wa mina' ematshanweni yo tirhisa xivulwahava xa 'nsati wa mina' varhandzani va tirhisa theme nkatanga leri nga xihluvi xa mbulavulo xa rifuwi hi ku va rikomba vun'winyi. Theme leri ri vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga nkata + nga, xiphemu – nga hi xona lexi hi kombaka vu nwinyi eka theme leri.

Rito nkata hi vu rona ri hi kombaka kahle leswaku munhu loyi a vitaniwaka laha i munhu wa xisati hikuva rito nkata ri kongomisiwa eka wansati loyi a nga nhlomisiwa na loko va ha ri makungwini ya vukati va tirhisa theme leri ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani.

Hi siku ra 14 N'wendzambahala 2020 hi vulavurile na manana S.G Nkuna ku lava kuma tinhlamuselo ta matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani erixakeni ra Vatsonga. Manana Nkuna va nyikile nhlamuselo eka theme ra nkatanga kutani yena aku:

Loko hi ta eka timhaka ta rirhandzu theme nkatanga van'wana vatlhela va ri

komisa va ku nkata leswi kombisaku leswaku wansati loyi kumbe wanuna loyi i wa yena. Theme leri ri kombisa vun'winyi leswi vulaku leswaku u n'wi rhandza ngopfu, hi ku landza peletwana ra **nga** leri kombaka no tlhela ri tshikelela vun'winyi

Xikombiso: n'wini wa wanuna loyi i nsati loyi kumbe nsati loyi i n'wini wa wanuna loyi.

theme leri ri tlhela rikombisa leswaku hi tlhelo ra vukati loko u ku nkatanga u va u kombisa leswaku munhu loyi u nga tela yena tanihi hi wansati a emutini hi yena wanuna loyi. Swithela swikombisa leswaku theme leri loko u u kala u ritirhisa swivula leswaku ha vumbirhi bya vona vanhu lava a va halavi leswaku nsati kumbe nuna loyi a kumeka a ha vitaniwa hi un'wana munhu a n'wi vula **nkatanga**.

Hi ku landza nhlamuselo ya manana Nkuna yi tiyisisa eka leswi boxiweke laha hehla leswi vulaka leswaku theme leri ri tshikelela eka nhlamuselo ya leswaku vanhu lava va kumeka va ri eka rirhandzu leri va ri ndhundhuzelaka hi ku vitanana ha rona va ku nkatanga eka loyi un'wana, hi maendlelo lawa va kumeka va ri eku tiyiseni ka rirhandzu ra vona hi ku ndhundhuzelana ha rona theme leri ra **nkatanga** ematshanweni ya ku tirhisa nsati wa mina tanihi tolovelo.

4.1.3 Xisatana

Theme ra Xitsonga ra **xisatana** i riviti leri welaka eka ntsongahato wa riviti, leri nga tumbuluka ri pfelela eka rito nsati leri lungeleriweke xirhangi xi- lexi welaka eka tlawa wa nkombo, hi ku kombaka tsongahato wa riviti nsati. Riviti ri nga tsongahatiwa ku nga ri ku nchumu wa kona hi ntiyiso na wona wo va wu ntsongo ntsena kuri ku humelerisa matitwelo ya swivi hi ku ndhundhuzela munhu ya loye.

Xisatana i theme leri vanhu vavanuna eka vavansati va vona hi ku va va tibaka xifuxa hi rona ku ri ndlela ya ku paluxa rirhandzu ra vona eka munhu wa yena hi ku ndhundhuzela

rirhandzu leri a nga na rona eka nsati wa yena kumbe munhu loyi va nga eka vuxaka bya rirhandzu hi ku tirhisa theme ra **xisatana** xa mina.

Hi rona siku leri fanaka ra 20 n'wendzambahala 2020 manana nkuna S.G hi tlherile hi ti hlanganisa na vona ku ta hi nyika nhlamuselo ya theme ra **xisatana** kutani manana nkuna u nyika nhlamuselo ya theme leri loko aku:

Hi leswo laha kuna ku hambana eka ku tsongahatiwa ka munhu na ku n'wi ndhundhuzelaku nga ri xiyimo xa yena. Eka theme leri hi na xirhangji **xi-** xa tlawa wa kombo hi xitalo hi xitirhisa ku tsongahata riviti hileswaku ku tsongahatiwa.

xilandzi **ana-** na xirhangji **xi-** leswi kombisaka tsongahato, hi marito man'wana

ku va ku kombisiwa ntsakelo hi ndlela yo ndhundhuzela. Theme **xisatana** ri le ka tsongahato kutani loko wanuna loyi loko a tirhisa theme **xisatana** u va a ri ku n'wi ndhundhuzeleni no kombisa rirhandzu. Theme leri ri nga ha komba tsongahato kambe hi tlhelo ra rirhandzu ri kombisa ku amukela kumbe ku ndhundhuzela.

Wanuna loko a kala a tirhisa xirhangji **xi-** a swivuli ku kombisa ku tsan'wa u va a kombisa ntsakelo a tlhela a va a ri ku kombisiseni na kundhundhuzela kumbe ku ku tinyungubyisa hi yena nsati loyi.

Hi ntoloveloko loko munhu a tirhisa theme xisatana swikomba ku tsan'wa xiyimo xa nsati loyi kambe loko swi ta eka rirhandzu swihambanile hi ku eka rirhandzu rikomba ku ndhundhuzela.

4.1.4 Xongeleni

Theme xongeleni i rivitipfelelo leri pfelelaka ri huma eka riviti xonga leri vulaka ku saseka, rito leri rivumbiwile hi ku landza nhlamuselo ya rona. Xongeleni ku kongomisiwa eka nchumu lowu nga saseka kutlula minchumu hinkwayo leyi fanaka na nchumu wa lowo.

Hi marito man'wana loko nchumu wu sasekile swinene ku tirhisiwa theme xonga kambe loko nchumu wa kona wu ri munhu ku tirhisiwa theme xongeleni hi leswaku munhu loyi a vuriwaka laha henhla u va a sasekile swinene, maendlelo lama ya veka mubyeriwa a

ti twa a ri wo hlawuleka. Theme leri ra xongeleni ritirhisiwa hi vanhu lava nga na vuxaka bya rirhandzu hi ku va vandhundhuzela rirhandzu ra vona.

Hi siku leri fanaka ra 11 n'wendzamhala 2020 hi tihlanganisile na tatana Fredrick Nhlengani Jambatani emugangeni wa ka bakiti eka mhinga zone 3, hi va vutisile hi ta matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani lama va ya tivaka kutani va ku:

Heyi ndzi nga vula leswaku ririmi ra Xitsonga ri le ku nyamalaleni u nga voni kukula na hina se hi rivele, kambe ndzi nga ku nyika mambirhi ma nharhu kufana na xongeleni. Theme leri ra **xongeleni** rihuma eka rito xonga kutani ri hundzisiwa hi n'winyi wa rona leswi a ri lavisaka swona, leswi swivula leswaku ku xonga loku ku nga na wansati loyi swi voniwa hi munhu wa yena hikuva ku xonga loku mina ndzi ku vonaku ku nge voniwi hi munhu un'wani handle ka mina. Ku xonga loku ku nga soriwa hi vanhu van'wana hikuva leswi voniwaka hi wena n'wini wansati a hileswi voniwaka hi lavan'wana. maendlelo lawa k ova ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani lava.

Xikombiso:

Vanhu va nga ku kasi a wu teka munhu loyi a wu vonile yini

Xikombiso:

Xongeleni wa mina wa tiva ndzi kombela loko nghweti yi hela u xavela manana swakudya.

Tatana Jambatana u hi kombisa leswaku theme leri ra xongeleni ritirhisiwa eka wansati loyi a nga wa wena ku nga ri ku ritirhisa eka nsati wo ka a nga ri wa wena. Hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga a swipfumeleriwi ku vitana nsati wa wun'wani hi ku n'wi ndhundhuzela u tirhisa theme leri kumbe matheme lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu. Hi marito man'wana nsati wa munhu a nga ndhundhuzeriwi.

Wanuna loko a lava ku vitana nsati wa yena a lava ku n'wi byela swin'wana a nga rhanga a ku '**xongeleni** wa mina' a nga se n'wi byela na mahungu lama a faneleke ku

n'wi byela wona ku endlela leswaku a ta pfumela na leswi a nga fanelangi ku swi pfumela hi ku twa marito lamo n'wi xongisa.

Tatana Jambatani u kombisa leswaku ku xonga ku voniwa hi n'wini wa nsati leswi ko va ndlela yo ndhundhuzela. Tatana Jambatani vatlherile va engetela hi ku vula leswaku ku na regisitara ra ndhawu yin'wana na yin'wana leswivulaka leswaku kuna matheme yo karhi lama ya tirhisiwaka eka ndhawu yo karhi, laha a nga tlhela a kombisa leswaku kufana na ndhawu ya le ngomeni kumbe ndzovolweni. Eka tindhawu leti kutirhisiwa marito ya tindhawu toleto kufana na varhandzani lava tirhisaka matheme yo karhi ku ndhundhuzela rirhandzu eka rirhandzu.

Hi ku ya hi leswi tatana Jambatani a hi nhlamuselaka swona swi hi kombisa leswaku theme **xongeleni** loko rikala ritirhisiwa swiveka munhu loyi a byeriwaka kun'wana hi marito man'wana swi n'wi endla leswaku a titwa kahle leswi endlaka leswaku a kota ku amukela leswi a nga ta byeriwa swona a nga se swi twa na leswaku i swilo muni. Tatana u tlherile a kombisa leswaku matheme lama ya rhendzeleka eka ndzhawu yin'we ya rirhandzu.

4.1.5 **Phyembye**

Theme ra **phyembye** i rihlawuri leri hlawulaka wansati eka lavo tala, rivumbiwile risuka eka maxongele ya wansati loyi a nga na swihlawulekisi leswi endlaka leswaku wansati a va a xongile kutlurisa. Hi marito man'wana ku va ku kongomisiwa eka wansati loyi a nga mbhuri a tlhela a yimeka, vumbhuri bya yena byi timaka na dyambu.

Rihlawuri **phyembye** ri tirhisiwa hi vanhu vambirhi lava nga na vuxaka bya rirhandzu hi ku ndhundhuzela ku yimeka na ku xonga ka munhu wa yena wa xisati. .

A kuri siku ra 10 N'wendzambahala 2020 loko hi endzela un'wana wa va dyondzisi exikolweni xa le hehla xa M.L Nkuna yena manana Mailinah Thandiwe Shakoane exifundzheni xa Mpumalanga hi xikongomelo xo ya tiva tinhlamuselo ta matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Manana Shakoane u nyika vonelo ra yena loko aku:

Loko hi vulavula hi phyembye hi va kongomisa eka wansati wo saseka

a hi munhu wo lala a ng ava a ri wa xidudlha kumbe kunyuhela, naswona phyembye a hi wansati loyi a nga tekiwa hikuva wansati wa xitekwa a nga vuriwi ku ri **phyembye**.

Manana Shakoane u kombisile hi theme ra **phyembye** leswaku theme leri ri kombisa wansati wo saseka na swona a nga lalanga kambe a va a ri munhu wa mirhi wo ringanela no n'wi fanela na ku tlhela a saseka ka wansati loyi a rhandziwaka hi nuna wa yena hi ku hetiseka, a ku loko kala a ku xongeleni u va a kombisa leswi a nga yimekisa swona leswi katsaka mavulavulelo, ma fambelo. Kutani ri nga tirhisiwa hi wanuna loko a vitana nsati wa yena kumbe munhu loyi va nga ka vuxaka bya rirhandzu a ku **phyembye** ra mina.

Manana Shakoane u tlherile a kombisa leswaku theme leri ritirhisiwa kahle eka wanhwana loyi mi nga ka vuxaka bya rirhandzu swin'we loyi mi nga se tekanaka swa vukati leswi swi hlamusela leswaku wansati wa xitekwa a nga vuriwi **phyembye**.

Xikombiso: Wansati loyi a nga tshama lahaya i **phyembye** ra mina.

Phyembye ra mina wa tiva loko ndzi ku vona mbilu ya mina ya tlulatlula.

Swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swi hi kombisa kahle leswaku theme leri ri kombisa vumbhuri bya wansati lebyi timaka na dyambu, ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani erixakeni ra Vatsonga.

4.1.6 Xinyeletana

Eka ririmi ra Xitsonga tanihi tindzimi tin'wana ku na matheme lama ya tirhisiwaka ku va ya ndhundhuzela rirhandzu ra vanhu vambirhi ku ri ndlela yo kombisa rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Theme **xinyelatana** i tsongahato wa riviti leri ntsongahatiwaka risuka

eka rito xidzi nyeleti, hi rin'wana ra matheme lama tirhisiwaka ku khavisa rirhandzu exikarhi ka varhandzani.

Xinyeletana i theme leri nga vumbiwa ri suka eka riviti **nyeleti** kutani ri lungeleriwa xirhangi xi- lexi welaka eka tlawa wa kombo wa tsongahato, maendlelo lama ya va ya nga kombeti solekano wa munhu kambe ku va ku ri ku khavisa na ku tinyungubyisa hi ku ndhundhuzela munhu wa wena loyi mi nga ka vuxaka bya rirhandzu swin'we. Hi marito man'wana theme **xinyeletana** ku kongomisiwa eka ku ndhundhuzela munhu loyi u n'wi rhandzaka. Laha munhu u ndhundhuzela Xinyeletana tanihi nchumu lowu wu vangamaka hi marito ma'wana loko ku va na xinyami nyeleti yi endla leswaku xinyami xahangalaka na ku tlhela yi sasekisa ndhawu ya leyo.

Loko swibiha kwala vuton'wini xinyeletana xa kota nwi voningela eka khombo leri a nga hlangana na rona yi hetelela yi n'wi komba ndlela.

Hi rona siku ra 22 n'wendzambahala 2020 hi tihlanganisile na kokwani Enos Maluleke ku burisana hi ta matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Eka kokwani Enos hi komberile nhlamuselo ya theme ra Nyeleti leswaku hikokwalaho ka yini varhandzani va tirhisa theme leri ku ndhundhuzelana eka swa rirhandzu.

He mzala swileswi a switirhisiwa kahle khale hayi eka mikarhi leyi hi nga ka yona hi ku mikarhi leyi vanhu va rhandza xilungu ku nga ri ririmi ra vona. swikahle mzala ku va mi hi tsundzuxa leswi a hi hanyisa swona mikarhi ya hina, mzala loko hi ku wansati i nyeleti hi va hi kongomisa eka munhu loyi u nwi rhandzaka ngopfu kutlula vanhu hinkwavo naswona munhu loyi u va a ndzi kombile rirhandzu emapfalweni ya mina, hi marito man'wana wahatima embilwini ya mina hi rirhandzu leri a ndzi kombaka rona. Loko hi ku nsati loyi i xinyeletana ni va ni kombisa leswaku munhu loyi hi yena a ndzi tiselaka rivoni evutonwini bya mina hikuva nyeleti yona hi yoxe ya voninga laha ku nga na xinyami, vukona bya nyeleti byi tisa ku vonakala na ku saseka, hi yona mhaka hi tirhisa nyeleti ku ndhundhuzela rirhandzu.

Theme **xinyeletana** ku lungeleriwile xirhangi xa tlawa wa kombo laha ku nga ntsongahato wa riviti **nyeleti** na xilandzi ana-. Hi tolovelo loko va ku xinyeletana swikomba solekano

kumbe vutsongo bya **nyeleti** ya leyo, kambe loko swi ta eka tlhelo ra rirhandzu swikomba ku amukela kumbe ku ndhundhuzela rirhandzu hi ku vitana wansati loyi mi nga ka va xaka bya rirhandzu hi ku n'wi ndhundhuzela u ku xinyeletana. Maendleo lawa a ya kombi ku sola xiyimo xa wansati loyi ku va ri ndlela yo n'wi ndhundhuzela.

4.1.7 Xiluva/Bilomu

Theme ra Bilomu i riviti leri welaka eka tinxaka ta mavitaswilo, ri tirha tanihi xiyimelo laha ku nga ximilana lexi byariwaka ku endlela ku xongisa swilo swo hambanahambana. Theme ra xiluva ku kongomisiwa eka xiluva kumbe ximilana lexi tirhisiwaka ku xongisa tindhawu.

Xikombiso: bilomu ri nga ha tirha ku xongisa tiyindlu, masirha, majarata, tikereke, swikolo, swiambalo na tindhawu ta vuwiselo na swin'wana.

Varhandzani va tirhisa xiluva ku va xiyimela rirhandzu leri va nga na rona eka munhu loyi a nga na vuxaka bya rirhandzu hi ku n'wi ndhundhuzela hi ku nwi vitana bilomu tanihileswi bilomu ri nga xonga leswi vulaka leswaku na yena u xongile tanihi bilomu. Tatana mathosi va kotile ku hinyika nhlamuselo ya theme **xiluva** loko va ku:

Ku ya hi ntolovelo loko hi vulavula hi xiluva ku va ku kongomisiwa eka xibyariwa

Lexi ntirho wa xona ku nga ku sasekisa swilo swohambanahambana, laha ku laha ku nga na xibyariwa lexi xitisa ku hambana hi ku saseka ka xona hi marito man'wana laha ku v aka na xiluva ndhawu ya leyo ya hundzuka yi languteka

Yitlhela yi saseka. Ntirho wa xiluva i ku sasekisa laha xikumekaka kona. Kutani

Loko swi ta eka tlhelo ra rirhandzu theme ra xiluva ritirhisiwa tanihi xiyimelo eka

eka kundhundhuzela rirhandzu, wansati u fananisiwa na xiluva tanihileswi

xiluva xitirhisiwaku ku sasekisa, kutani wansati eka vutomi bya wanuna u tekiwa

tanihi xiluva hikuva vukona bya yena byi sasekisa vutomi na rirhandzu bya wanuna ya loye vatshamaka swin'we.

Ku ya hi nhlamuselo leyi boxiweke hi tatana Mathosi yi tiyisisa leswaku theme ra xiluva ri kombisa leswaku laha ku nga na xiluva ku va na ku saseka leswi endlaka leswaku varhandzani vatirhisa xiluva ku ndhundhuzelana ha xona, tanihileswi xiluva xikokaka rinoko maendlelo lawa hi wona ya nga va na nsusumeto ya leswaku ku va na ku tumbuluxiwa ka theme leri hinkokwalaho ka ku saseka ka xona xiluva.

4.1.8 Xiponono

Rito xiponono i rivitaswilo, Hi ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga xiponono ku va ku kongomisiwa eka xiambalo xo kala mavoko lexi ambariwaka kumbe ku tlhandleka ehehla ka hembe kutani xiambalo lexi xopfumala mavoko xihundzula muambari wa xona a va wo saseka kumbe ku koka rinoko loko a xi ambarile.

Theme leri ra xiponono ritumbuluxiwile hi ku landza ku xonga ka xiambalo lexi. Theme leri ri thiyiwile ri fambelana na xiambalo lexi hi ku yimeka ka xona loko xiambariwile, kutani xifambelanisiwa na ku yimeka ka wanhwana wo leha ku ringana na ku saseka.

Hi siku ra 24 N'wendzamhala 2020 hi tihlanganisile na tatana Oswel Bila emugangeni wa ka mhinga zone 3 laha va nga hi nyika nhlamuselo ya theme ra xiponono loko va ku:

Theme leri ra xiponono loko hina ha ha kula a ku vuriwa xinorobaji, lexi Lexi ku nga xiambalo lexiya xiambariwaku ehehla ka hembe u nga se Ambala baji. Xiambalo lexi xisasekile ngopfu loko xiambariwile hambu loko xi nga tlhandlekiwangi baji ehehla ka xona xi sala xi languteka xa ha sasekile na loko xiambalo lexi xitlhandlekiwile baji swivuya swifana hi ku saseka ka xona. Maendlelo lama hi wona ya nga va na nsusumeto eka mathyelo ya theme Leri kumbe eka ku tumbuluxiwa ka theme ra xiponono hi ku landza ku xonga Ka xiambalo lexi kutani xiyelanisiwa na ku xonga ka wansati. Loko hi ku wansati loyi i xiponono hi va hi kongomisa eka kuyimeka ka wanhwana loyi kumbe vumbhuri bya yena hi ku landza ku saseka ka xiambalo lexi xa xiponono.

Nhlamuselo ya tatana Bila yi tiyisisa leswaku xiponono i xiambalo lexi loko xiambariwile xiendlaka leswaku muambari wa xona a va wo languteka na ku tlhela a saseka leswi hi

swona swi nga va na nsusumeto eka matumbuluxiwelo ya theme leri ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu ekamunhu waxisati

4.1.9 Xinjhinana

Theme ra xinjinana i ntsongahato wa riviti leri nga tumbuluka eka nchumu lowu fambisaka movha (njhini). Xinjhanana i theme leri nga lungeleriwa xirhangi xi- xa tsongahato eka theme Njhini leri ku nga riviti. Theme leri a ri kombisi vutsongo ko va mavulavulelo lama kombisaka rirhandzu hi ku ndhundhuzela.

Theme Xinjinana i theme leri nga tumbuluxeriwa ku ndhundhuzela wansati lonsongo hi ku tekiwa. Theme leri ri va rikombisa xi lo xintshwa lexi xa ha ku xaviwaka xo saseka kutani theme leri ritumbuluxiwile hi ku landza vukahle bya njhini yintshwa leyi ya ha ku xaviwaka. Xinjinana ku kongomisiwa eka ku ndhundhuzela nsati wo hetelela wo saseka wa le mutini hi ku n'wi ndhundhuzela. Theme leri ri nga ha humelerisiwa na hi varhandzani lava ha kungahataka timhaka ta vukati.

Hi siku ra ti 23 N'wendzambahala 2020 kokwani Enos maluleke hi kotile ku yisa emahlweni na burisano wa hina mayelana na matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani, laha va nga hi tlhatlhela theme ra xinjinana loko va ku:

Kahle kahle theme leri mzala ra **xinjhinana** hi ku komisa hi nga vula leswaku rivula mhani ntsongo wa le mutini. Khale a hi tirhisa theme ra xivhenda ra (Xifarathonga) leswi hi ririmi ra xitsonga swivulaka leswaku mukhomi wa nhonga, kutani theme ra **xinjhinana** rivula ntsena leswaku nsati lotsongo kumbe nsati wo hetelela hi ku tekiwa emutini. Nsati loyi hi yena mukhomi wa baji ra mukhalabya se leswi kova maendlelo yo ndhundhuzela rirhandzu eka nsati wo hetelela emutini. **Xinjhinana** ku ya hi mavulavulelo ya masiku lawa swinene evukatini hi marito man'wana loko hi ku **xinjhinana** ku va ku kongomisiwa eka mhani lotsongo wa le mutini, wansati loyi u va a ri ka xiyimo xo ringana na vana va laha mutini kutani wansati loyi u vuriwa **xinjhinana**

hikokwalaho ka malembe lama a nga ka wona kambe yena u va a tile hi swa vukati.

Hi ku landza leswi boxiweke laha hehla hi nga vula leswaku theme leri ra **xinjhinana** swi nge koteki leswaku hi vitana nsati wo sungula hi ku tekiwa emutini hi ku **xinjhinana** hi tolovelo theme leri ritirhisiwa eka wansati wo hetelela hi ku tekiwa hi marito man'wana hi nga vula leswaku theme leri ri tirha emutini laha ku nga tekiwa vavansati votlula un'we kumbe tshengwe. Leswi k ova ndlela yo ndhundhuzela wansati wo hetelela wa mukhalabya.

4.1.10 **Ximutwana**

Ximutwana i theme leri nga tumbuluka eka rito Mutwa leri nga lungeleriwa xirhangi xa tsongahato xi- eka riviti Mutwa. Theme leri a ri kombi vutsongo bya **mutwa** kumbe munhu wo karhi, ku va ku ri ku ndhundhuzeriweni ka munhu hi ndlela yo komba rirhandzu.

Mutwa i nchumu wo tlhava lowu kumekaka eka swimilani swo karhi, theme **ximutwana** ri tumbuluxiwa hikuva **mutwa** wa tlhava naswona loko wu ku tlhavile a wu tshamiseki. Loko varhandzani va vonana ku va na switwi swokarhi exikarhi ka vona leswi tlhotlhaka matitwelo man'wana leswi endlaka leswaku vatsandzeka ku tshamiseka tanihi loko va lo tlhaviwa.

Leswi swihumelela loko va endla twanano wo hlangana hi nkarhi wo karhi laha loko ko hundza nkarhi lowu vatwananeke ha wona swi nga endlaka leswaku vapfumala tshamiseko ha vumbirhi, ku ta va na tshamiseko loko loyi a nga yimeriwa a humelela la va nga twanana kona, leswi swi humelerisa theme leri ra **Ximutwana**, lexi loko xi ku ntlhavile u tsandzekaka ku tikhoma.

Varhandzani va tirhisa theme leri ku ri ndlela yo ndhundhuzela munhu loyi a n'wi rhandzaka na swona a nga wa yena.

Hi rona siku leri ra ti 24 N'wendzamhala 2020 tatana Bila Oswel u ttherile a hi nyika nhlamuselo ya theme ra ximutwana loko aku:

Hi ntolovelo theme ra **ximutwana** ritumbuluka eka riviti **mutwa** laha ku nga ximilana lexi nga na mitwa yitlhelaka yi tlhava. Kutani ku lungeleriwa xirhangixi xa tsongahato xi- xa tlawa wa kombo lexi hi ntolovelo xitirhisiwaka ku tsongahata riviti na xilandzi **ana-**, lexi kombaka ntsongahato wa riviti **mutwa**. Kutani ku tumbuluxiwile theme **ximutwana** laha hi tlhelo ra rirhandzu rikombisaka ku saseka na ku ndhundhuzela rirhandzu, hi ntolovelo mutwa wa tlhava swivava na le mbilwini. Loko varhandzani lava va nga vonani a va tshamiseki tanihi loko va tlhaviwile hi ximutwana enengeni, varhandzani lava va ta kota ku tshamiseka kahle loko va vonana tanihi loko **ximitwana** lexi nga tlhava xihumesiwile enengeni laha xitlhaveke kona.

Xikombiso: loko varhandzani lava votwanana ku hlangua hi nkarhi wo nkarhi kutani nkarhi lowu va nga twanana wu hundza va ta sungula ku ka va nga ha tshamiseki tanihi loko va lo tlhaviwa, hi ku munhu loyi a nga tlhaviwa hi mutwa a nga tshamiseki ku kondza **mutwa** wa lowo wu tlhavuriwa kutani na varhandzani va kota ku va kahle loko vo hetelela va va vonana. Varhandzani va tirhisa theme leri ku va va ndhundhuzelana hi rona hi leswi va nga tshamisekiku loko va hleketana.

Theme leri ku ya hi nhlamuselo ya tatana Bila yiseketela leswi boxiweke laha hehla leswaku theme leri rikomba matitwelo ya varhandzani loko ko ba nkarhi va nga vonani leswi endlaka leswaku va pfumala tshamiseko ku kondza va vonana, maendlelo lama hi wona ya nga tisa nsusumeto eka ku tumbuluxiwa ka theme leri ra ximutwana ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Leswi swi komba ntsena leswaku murhandziwa wa yena hi yena a ri yexe a nga kotaka ku endla leswaku a tshamiseka kumbe a va ni kurhula embilwini kumbe hi yena a ri yexe loyi a nga n'wi tlhavulaka **mitwa** lowu a nga na wona embilwini ya yena.

4.1.11 Xivayivayi

Theme ra xivayivayi i riviti leri welaka eka rivitaswilo, ri kongomisa eka nchumu wo hatima lowu loko munhu un'wana loko a wu languta wu tlunyaka wu tlhela wu saseka ku tlurisa, hi marito man'wana i nchumu lowu wu tlhelaka wu koka rinoko hi ku saseka ka wona.

Varhandzani va tirhisa theme leri tanihi ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu ra vona hi ku vitanana hi rona tanihileswi xivayivayi ku nga nchumu lowu munhu un'wana na un'wana a nga lavaka ku wu vona hikuva wu tlhela wu kota ku vonaka exikarhi ka swin'wana. Theme leri ri nga ha tirhisiwa na le ka swin'wana swo hambana na rirhandzu.

Xikombiso: ku nga ha tirhisiwa theme leri na le swin'wana kufana na movha, un'wana a nga vula leswaku ndzi xavile movha wa mavayivayi kumbe Magezi u na yindlu ya mavayivayi.

Hi tlhelo ra rirhandzu ri nga ha tirhisiwa ku ndhundhuzela munhu loyi mi nga ka vuxaka bya rirhandzu.

Hi ti hlanganisile na Tatana Matsena ePolokwane ku ta hi nyika nhlamuselo ya theme ra xivayivayi kutani va angurile va ku:

Theme leri ra xivayivayi ro komba ntsena ku saseka ka nchumu wo karhi ku hundza michumu leyin'wana leyi fanaka na yona. Hi ntolovelu xivayivayi ku nga va yindlo leyo saseka ku hundza tin'wani kumbe movha wo sasaseka ku hundza yin'wani. Eka mavulavulelo ya manguva lawa xivayivayi ku va ku ku vuriwa munhu wo tshuku (yellowbone) yellowbone i theme ra xinghezi leri hi mavulavulelo ya masiku lawa ku va ka ku ndhundhuzeriwa munhu wo tshuka hi swona swi nga hlohlotela na leswaku vanhwana na vabvana va sungula ku tola mafurha yo lava ku basisa swikandza ku hundzisa kuri ku lava ku tshuka.

loko swi ta eka timhaka ta rirhandzu theme leri rikongomisa eka waxisati wo saseka a tlhela a hatima kutani swifambelanisiwa na kutlhela a tshuka kutani kutshuka loku hi kona loku endlaka leswaku va ku wansati loyi i xivayivayi a nga lo tshuka ntsena u va a sasekile hi tlhelo.

Nhlamuselo leyi nyikiweke hi tatana matsena yi tiyisisa nhlkamuselo leyi boxiweke laha hehla leswaku theme leri rifambelanisiwa na ku saseka ka wansati ku ya hi leswi xilo xo hatima xi nga saseka

4.1.12 Xivhezana

Theme ra xivhezana i riviti leri welaka eka rivitaswilo ri tumbuluka risuka eka thumbanyana leri ri talaka ku huma entitihweni na le xikarhi ka swikun'wana. Thumba leri a ri lavani na ku khumbiwa hi nchumu hambu ku tlhaviwa hi miseve ya dyambu kumbe moya lowu hungaka na ku kombiwa eka un'wana munhu hi leswi rivavisaka xiswona.

Varhandzani va tirhisa theme leri ra xivhezana ku ndhundhuzelana ha rona tanihileswi va nga tsakeriku leswaku munhu wa yena a voniwa kumbe ku khumbiwa hi un'wana munhu.

Hi siku ra 26 N'wendzambahala 2020 hi ti hlanganisile na tatana Dumela eka mugangeni wa ka mHINGA a zone 2 ku ta hinyika tihlamuselo ya man'wana ya matheme yo ndhundhuzela rirhandzu. Dumela va hinyikile nhlamuselo ya theme ra xivhezana loko va ku:

Theme leri a ritlovelekangi hi swona leswi endlaku leswaku vanhu va nga ri tolovelangi kambe hi rona theme rin'wana ku ri tirhisa eka ku ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani lava nga na vuxaka bya rirhandzu. Theme leri ri kongomisa eka thumba leri humaka etitihweni na le swikun'wanini, thumba leri rivava ku tlurisa na swona a ritwanani na ku tshineleriwa hi nchumu na wun'we hi leswi rivavisaka xiswona. Leswi swona swi endlaka leswaku munhu ya loye a nga na thumba rolero a tshamelo ro tumbeta thumba leri leswaku ri nga khumbani na nchumu. hi tlhelo ra rirhandzu theme leri ritirhisiwa ku ndhundhuzela wansati loyi wanuna wa yena a nga swilaviku leswaku a khumbhiwa hi munhu wun'wani leswi swivavaku swinene embilwini ku va munhu loyi u nga na vuxaka bya

rirhandzu na yena a va a khumbiwa hi van'wana vanhu leswi fanaka na xivhezana. Xivhezana hi ntolovelo ku va ku vuriwa xifambi, xivuriwa xifambi hikokwalaho ka ku xivhezana xina vuxungu lebyi nga fanelangiku ku khumba ku n'wana ehlongheni loko xi nga siheta ku kamiwa hikuva loko vupfu lebyi kamiwaku byo tlhambukela kun'wana kwala nhlongheni xi ta ya huma kwalahaya vupfu bya kona byi nga tlhambukela kona.

Loko hi ta va hi langutile nhlamuselo ya tatana Dumela yi tiyisisa leswaku theme ra xivhezana ko va rirhandzu leri nga na mavondzo endzeni ka rona hikuva munhu loyi u va a nga lavi leswaku munhu wa yena a khumbiwa hi munhu un'wana hambu kuri ku tshineleriwa leswi yenalana na thumba leri nga laviku kuhlanguana na nchumu wi hi kumbe wi hi hileswi rivavisaka swona. Leswi hi swona leswi endlaka leswaku varhandzani va tirhisa theme leri ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vona tanihi varhandzani.

4.2 **Nkatsakanyo wa ndzima**

Eka matheme lama xopaxopiweke laha hehla hinkwawo ka wona ya vuya ya nhlanguana eka rirhandzu ku nga ndlela yo ndhundhuzela munhu loyi mi nga ka vuxaka bya rirhandzu kun'we. Leswi tlhela swikombisa leswaku ririmi hi roxe rifuwile na ku ri nga tlhela ritirhisiwa hi ti ndlela ta ku hambanahambana ku endlaka ku ndhundhuzela rirhandzu leswi nga endlaka leswaku vanhu va titwa va amukeleka kumbe ku va va ri eka xiyimo xa kahle eka vanhu va vona

Eka ndzima leyi ndzi xopaxopile matirhiselo lamanene ya matheme ya ndhavuko lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani erixakeni ra vatsonga

4.3 Matirhiselo lamanene ya matheme ya ndhavuko lama ya ndhundhuzela rirhandzu eka varhandzani erixakeni ra Vatsonga

4.3.1 Murhandziwa

Theme ra murhandziwa i rifuwi leri nga tumbuluka eka riviti rhandza, rifuwi leri rihumelerisa vun'winyi bya rito leri laha varhandzani va ritirhisaka eka varhandziwa va vona ku vitanana ha rona. Matirhiselo lamanene ya rifuwi leri ri humelerisiwa hi twanano wa vanhu vambirhi eka timhaka ta rirhandzu ku nga ri rirhandzu ra nsindziso naswona endzhaku ka twanano ku va na ku amukelana ha vumbirhi hi laha rifuwi leri risungulaka ku tirha kona.

Varhandzani lava ha kunguhataku swa vukati va nga tirhisa rifuwi ra murhandziwa ku va vitanana ha rona, leswi nga ha tlhelaka swi katsa na vanhu lava nga tekana swa vukati va nga ha tirhisa rifuwi leri ku vulana kumbe ku vitanana ha rona va ku murhandziwa.

Vanhu va kumeka va lahlekeriwa hi matirhiselo lamanene ya rifuwi leri hi ku va vakumeka va ritirhisa na lomu swi nga fanelangiku leswi swi onhaka mongo na nhlamuselo ya rifuwi leri. Leswi swi humelela hi loko ritirhisiwa na hi vahlekisani (va makhwapeni) laha loko ritirhisiwa hi va hlekisani ku va kuri ndlela yo humbana mano kumbe riphutiso.

Vahlekisani va kumeka va nga ri na rirhandzu ra ntiyiso eka munhu loyi va nga ka vuxaka byebyo bya rirhandzu leswi swi endla leswaku rifuwi leri ri lahlekeriwa hi mongo kumbe nhlamuselo ya rona.

Matirhiselo lamanene yo amukeleka ya rifuwi murhandziwa hi loko ritirhisiwa hi vanhu lava rhandzanaka vatlhela va kumeka va ri emakungwini yo tekana na lava nga tekana swa vukati. Maendlelo lama hi wona yo amukeleka eku tirhisiweni ka riviti ra murhandziwa.

4.3.2 Nkatanga

Riviti ra nkatanga ri komba vun'winyi eka rona, hi marito man'wana theme leri rihumelerisa nchumu lowu nga wa munhu wo karhi laha ku nga ri ku na xiave na munhu

un'wana. Matirhiselo lamanene yo amukeleka eka theme leri ri fanele ku tirhisiwa eka vanhu vambirhi lava nga tekana swa vukati.

Riviti leri ritumbulukile hinkokwalaho ka byona vukati kutani ku tumbuluxiwa riviti ra nkatanga hinkwalaho ka rivita swianakanyiwa vukati. Vanhu lava nga se tekanaka a va fanelanga ku tirhisa theme leri eka ku ndhundhuzela rirhandzu ra vona hikuva swi lahla mongo kumbe nhlamuselo ya theme leri. Hambi ku ri vanhu lava ha kunguhataka ku tekana loko va nge se tekana a va fanelanga ku tirhisa theme leri ku ndhundhuzela rirhandzu ra vona.

4.3.3 Xisatana

Xisatana i theme leri nga tumbuluxiwa ku ri ndlela yo ndhundhuzela wansati ku nga ri ku komba solekano wa munhu wa kona. Eka matirhiselo ya riviti leri, nsati ku kongomisiwa eka munhu wa xisati loyi a nga tekiwa a tlhela a lovorwa kutani munhu ya loye hi yena loyi a vuriwaka nsati wa wanuna wo karhi.

Hi marito ya n'wana theme leri a ri fanelanga ku va ri nga tirhisiwa eka varhandzani lava nga setekanaka hikuva loko va ritirhisa ri lahlekeriwa hi ntikelo leswi katsaka na mongo wa rona. Maendlelo lama ya va ya khumba na va hlekisani na vona a va na fanelo wo tirhisa riviti leri.

4.3.4 Xongeleni

Theme ra xongeleni ritumbuluka eka riviti xonga leri hlamuselaka ku saseka ka nchumu wo karhi. Nchumu wo koka rinoko i nchumu lowu tsakeriwaka kumbe ku rhandziwa hi un'wana na un'wana. Eka matirhiselo lamanene na ku amukeleka, theme leri ri nga ha tirhisiwa hi va rhandzani lava kunguhataka timhaka ta vona ta vukati va nga tirhisa rivitipfelelo leri ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu ra vona.

Theme leri ri nga ha tlhela ritirhisiwa na hi vanhu lava nga tekana swa vukati ku ri ndlela ya ncheleto wa rirhandzu ra vukati bya vona ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu ra vona, vanhu lava va nga tirhisa theme ra xongeleni.

4.3.5 Phyembye

Theme leri i rihlawuri leri rihumelerisaka ku yimeka ka wahwana loyi a nga setekiwaka loyi hi tlhelo a nga se tevlaka wa mavele yo yima lama ya nge se mamiwaka. Theme leri ri tirhisiwa hi jaha leri ndhundhuzelaka ntombi ya rona, hi marito ya n'wana theme leri a ri fanelanga ku tirhisiwa hi vanhu lava nga tekana hi ku ri nga lahlekeriwa hi nhlamuselo ya rona na ku susa xindzhuti xa wansati loyi a nga tekiwa.

Wansati wa xitekwa a nga fanelanga ku vuriwa phyembye hikuva phyembye rikongomisa eka tintombi leti nga se vutiwaka. Maendlelo yo tirhisa phyembye eka waxisati un'wana na un'wana swi lahla mongo wa rihlawuri leri na nhlamuselo ya rona.

Phyembye a ri fanelanga ku va ri nga tirhisiwa eka vahlekisani tanihileswi muhlekisani a nga munhu loyi a tumbetiwaka kutani rihlawuri leri rihumelerisiwa ntsena hi vanhu lava ha kunguhataka swa vukati kambe va nge setakana laha va ndhundhuzelaka rirhandzu ra vona.

4.3.6 Xinyeletana

Theme ra xinyeletana leri pfeleleke eka riviti nyeleti, leyi yi tivekaka hi ku xonga hambu yi ri pfhukeni hi swona leswi endlaka leswaku varhandzani va tirhisa theme leri ku ndhundhuzelana ha rona. Eka matirhiselo yo amukeleka ya theme leri ri va ri a nga rhela matlhelo ya mbirhi ku nga varhadzani lava ha ku nguhataka ku tekana na lava va nga tekana.

Theme leri a ri fanelanga ku va ri nga tirhosiwa hi vahlekisani hiuva ri nga lahlekeriwa hi nhlamuselo ya rona.

4.3.7 Xiluva/Bilomu

Xiluva i ximilana lexi tirhisiwaka ku khavisa na ku sasekisa swilo swo hambanahambana hikokwalaho riviti leri ritirhisiwa hi vanhu lava nga eka vuxaka bya rirhandzu kumbe varhandzani. Eka matirhiselo yo amukeleka ya riviti leri ri nga ha tirhisiwa hi varhandzani lava ha kunguhataka swa vukati na lava va nga tekana ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu ra vona. Matlhelo lama ha mambirhi ya na lunghelo yak u tirhisa riviti leri ntsena.

4.3.8 Xiponono

Theme ra xiponono leri nga tumbuluxiwa hi ku xonga ka xiambalo lexi xo pfumala mavoko ka loko xiambariwile laha xi endlaka muambari wa xona a languteka. Rivitaswilo leri ri tirhisiwa hi varhandzani ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu eka vanhu lava nga setekanaka ku ri ku ndlela yo kombisa rirhandzu.

Rivitaswilo leri ra xiponono a swikoteki ku va ri nga ha tirhisiwa eka vanhu lava nga tekana hi ku ri nga lahlekeriwa hi mongo wa rona kumbe nhlamuselo ya rona hikuva xiponono ku va ku kongomisiwa eka wanhwana loyi a ha yimeleke ku va a tekiwa kutani endzhaku ko tekiwa a swa ha ringanelanga ku va a nga ha vitaniwa xiponono hikuva swi susa xindzhuti vukati bya lava mbirhi

Eka vanhu lavo ngo hlekisana kunene na kona a swikoteki leswaku va nga tirhisa rivitaswilo leri hikuva muhlekisani i munhu loyi swi nga lavekiku leswaku a voniwa kumbe ku tiveka ehandle hikuva na kona swi tsan'wisa hlamuselo ya rivitaswilo leri ra xiponono.

4.3.9 Xinjhinana

Xinjhinana i riviti leri tsongahatiweke ku nga ri ku komba solekano bya nchumu wa lowo ku va kuri kundhundhuzela rirhandzu eka mutekiwa. Matirhiselo lamanene yo amukeleka ya riviti leri ritirhisiwa ntsena eka wansati lontsongo emutini loyi a nga tekiwa na vakatikuloni.

Riviti leri loko ritirhisiwa hi vanhu lavo ngo rhandzana va nga tekananga ri lahlekeriwa hi mongo na nhlamuselo ya riviti leri. Eka vatekani laha ku nga hava katikuloni riviti leri a ritirhiseki hikuva ku va ku ri hava munhu loyi a nga vitaniwaka xinjhinana tanihileswi ri kongomisaka eka wansati loyi a nga ntsongo hi ku tekiwa emutini hi yena loyi a faneleke ku vitaniwa xinjhinana naswona xinjhinana swivula wansati loyi a nga ntsongo swinene na hi malembe, wansati loyi a nga nkulu loko a tekiwa hambi a ri wo hetelela a nga vuriwi xinjhinana.

4.3.10 **Ximutwana**

Riviti leri nga tumbuluka ku suka eka riviti mutwa lowu tivekaka hi ku tlhava laha loko wu tlhavile munhu a nga tshamiseki ku kondza wu tlhavuriwa laha wu nga tlhava kona. Varhandzani lava nga se tekanaka loko va nga vonani a va swikoti ku va va tshamiseka ku kondza vahlangana hi kona laha timmbilu na moya wa vona swikumaka tshamiseko kumbe kurhula.

Riviti ra ximutwana ri nga tirhisiwa kahle eka varhandzani lava nga se tekanaka hi kona laha ri nga lahlekeriwiku hi mongo wa rona. Eka vatekani a ri koti ku humelerisa mongo wa rona hikuva rilahlekeriwa hi nhlamuselo ya rona hi marito ya n'wana vanhu lava nga evukatini a va fanelanga ku tirhisa riviti ximutwana ri nga pfumela ntsena eka van ava vona eka varhandzani va vona lava nge setekanaka.

4.3.11 **Xivhezana**

Theme ra xivhezana i riviti leri kombaka ku va munhu a nga tsakeriku ku vona munhu wa yena a khumbiwa hi vanhu vanwana kumbe ku tshineleriwa hi vanhu tanihileswi a nga munhu wa le mbilwini. Xivhezana xa vava hi vu xona loko xo tshineleriwa hi nchumu wun'wana na wun'wana

Varhandzani va tirhisa theme leri ku vitanana ha rona, endlelo leri ritirhisiwa ngopfu eka vahlekisani ku nga ri eka vanhu lava kunguhataka swa vukati kumbe vanhu lava nga tekana. Xivhezana i thumba leri hi xitalo ritumbetiwaka leswaku ri nga khumbani na nchumu hi ku ra vava swinene. Theme leri loko ro tirhisiwa hi vatekani ri va ri lahla hlamuselo ya rona hambi ku ri mongo wa rona

4.3.12 **Xivayivayi**

Theme ra xivayivayi tanihi hi nhlamuselo ya rona leri kombisaka nchumu wo vangama kutlurisa, ri tirhisiwa hi varhandzani laha va ritirhisaka ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzu ra vona. Rivitaswilo leri ri van a ntikelo loko ri tirhisiwa hi vanhu lava nga le ku rhandzaneni va nga setekana.

Vanhu lava nga setekanaka hi vona lava rivitaswilo leri ri humelerisaka kona nhlamuselo ya rona ematshan'weni yanvanhu lava nga tekana. Xivayivayi i theme leri tirhisiwaka hi varhandzani lava ha kunguhataka swa vukati kungari vanhu lava nga tekana.

Xivayivayi eku tirhisiweni ka rona ri nga tirhisiwa ntsena hi vanhu lava nga se tekanaka laha va ha ndhundhuzelaka rirhandzu ra vona ku nga ri vanhu eka vanhu lava nga aka muti hi ku loko ritirhisiwa hi vanhu lava nga aka muti swin'we rilahla hlamuselo ya rona.

4.4 Matheme lama vumbiweke ku suka eka swigaririmi swa Xitsonga

4.1.1 Swigaririmi

Eka ririmi ra Xitsonga tanihi tindzimi tin'wana kuna swikhavisa ririmi leswi vuriwaka swigaririmi leswi ntirho wa swona ku nga ku khavisa mbulavulo wa xivulavuri kumbe mutsari wa matsalwa. Swigaririmi ku va ku kongomisiwa eka mitlawatlawa yo hambanahambana leyi ririmi ro gega ri nga avanyisiwaka ha yona. Eka ririmi ro gega marito ya tirhisiwa laha tinhlamuselo ta wona ti hambanaka ni leswi hi ntolovelo hi tivaka ya vula swona. Tinhlamuselo ta swigaririmi tihambanile tanihi loko swigaririmi leswi swi hambanile hi tinxaka ta swona. Leswi swi tiyisisiwa hi xidyondzeki H.T Baloyi etal (2015:03) loko va ku:

Mutlhokovetseri u tirhisa ririmi ra matimba leswaku hi ta twisisa leswi a rhandzaka ku hi byela swona. U tirhisa ririmi ro gega kumbe swigaririmi hi ndlela leyi nga toloveriwangiki leswaku a ta khumba timbilu ta hina ta hina hi vona leswi a swivulaka.

Ntshaho lowu, swidyondzeki leswi swi tiyisa leswaku swigaririmi i ririmi ro gega leri vavulavuri va ririmi va ri tirhisaka eka mbulavulo wa vona kuri ndlela yo khavisa ririmi hambu ku ri vatsali va ririmi vatala ngopfu ku tsala matswalwa ya vona va ri karhi va xeve hi swigaririmi ku humelerisa matsalwa ya vona leswaku y ava ni ntikelo wa matimba.

Swin'wana swa swigaririmi swi hambile tanihiloko swihambana hi tinxaka ta swona, swigaririmi swikatsa leswi landzelaka:

(i) **Xisasi**

I xigaririmi lexi lexi tirhisiwaka ku hlamusela swilo leswi nyumisaka ku swiboxa hi ndlela yo sasekisa. Hi marito man'wana Xisasi xitirhisiwa ku siva leswi nga fanelangiku ku va swivuriwa laha ku nga na vanhu.

(ii) **Xithathelo**

Xigaririmi lexi xi pimanisa swilo swa ntolovelo na leswi swi nga tshembisiku leswaku swa humelela eka hanyelo ra ntolovelo.

(iii) **Ximonyo**

Lexi xo va xigaririmi lexi paluxaka ku siviwa ka mhaka yo karhi hi ndlela yo ka yi nga kongomi. La ka xigaririmi lexi xi va xi ri ku hlekuleni ka munhu un'wana kambe xi nga kongomisi.

(iv) **Xiyimelo**

Xigaririmi lexi xi tirha hi ndlela yo papalata mhaka hi ririmi ra ntolovelo hi marito man'wana xi lava miehleketo yo enta ku kuma leswi ku vulavuriwaka ha swona eka vutomi bya siku rin'wana ni rin'wana.

(v) **Xihundzulo**

Xigaririmi lexi xi tirhisiwa ku va xiyimela nchumu wo karhi hi marito man'wana ku tekiwa nchumu wo karhi wu nyikiwa vun'winyi, laha nchumu wu hundzuriwa leswi wu tirhisiwaka swona.

(vi) **Xikhovolelo**

Eka xigaririmi lexi mhaka leyi vuriwaka yi tlhela yi ti kaneta.

Xikombiso: leswi mati a ya rhandzisaka swona wa heta na vhiki a nge se tshama a hlamba. Xikombiso lexi xo komba ntsena leswi mhaka leyi vuriwaka yi ti kanetisaka xiswona.

(vii) **Xigego**

Xigaririmi lexi xi vula mhaka hi ndlela yo tumbela.

Xikombiso: Magezi i **ngwenya**- laha magezi u tekiwa tanihi hi ngwenya hikuva u ni matimba swinene. Hi ntiyiso magezi a hi ngwenya naswona a nge tshami ematini tanihi Ngwenya.

(viii) **Vufananisi.**

Swifananisi swa Xitsonga swi ni nhlamuselo yo fananisa mavito mambirhi kumbe kutlula. Xikombiso: Tshameleni u tlarihile wonge i khompyuta.

Xihlambanyisi eswivunweni xi vonaka hi swiritwana
ongwe/ingi/wonge/wangi/swangi/bya/tanihi

Swigaririmi switirhisiwa kuva swi khavisa ririmi hi tindlela leti hambaneke swinene kuri ku humelerisa hungu ro karhi hi ku tirhisa vutshila byo enta ngopfu. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi xidyondzeki Shabangu (1996) loko aku:

Swigaririmi ku kongomisiwa eka ririmi ro gega, laha ku nga ni swivumbeko swo hambanahambana leswi tirhisiwaka. Swivumbeko leswo hambanahambana leswikumekaka ehansi ka ririmi ro gega, swivuriwa swigaririmi (figures of speech). Ehansi ka swigaririmi, hi katsa xin'wana ni xin'wana lexi vulaka mhaka hi ndlela yo gega. Hambi i xivuriso, hambu i xivulavulelo, hinkwaswo swi wela ehansi ka swigaririmi.

Ntshaho lowu, xidyondzeki Isaack Saki Shabangu u tiyisisa leswaku swigaririmi i ririmi ro gega leri tirhisiwaka hi ndlela yo ka yi nga toloveriwangi laha xivulavuri kumbe mutsari a khumbaka mapfalo ya vanhu hileswi va ku swiri eku vulavuriweni. Ku tiyisisa mhaka leyi hi kuma swidyondzeki swo tanihi Baloyi et al (2012:97) loko swi ku:

Swigaririmi i matirhiselo ya ririmi hi ndlela yo humesela erivaleni nhlamuselo leyi hambaneke na vulavulelo ra masiku hinkwawo.

Ntshaho lowu, wu tiyisisa leswaka swigaririmi i ririmi ro gega laha ritirhisiwaka laha tinhlamuselo ta wona ti hambanaka ni leswi hi ntolovelo hi tivaka ya vula swona. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka ku endlela ku humelerisa ntshaho lowu nyikiweke laha hehla, swi dyondzeki leswi switherile switiyisisa mhaka leyi hi ku nyika swikombiso leswi tekiweke eka mbulavulo wa vantshwa lava tsakelaka ntlangu wa xibakela leswi landzelaka loko swiku

- A a ba **ongwe** u lo swi khendlela (**i xifananisi**) laha hi xi vona hi swiaki (**wongwe, ingaku, tanihiloko** a na ku fana na loko) hi ntiyiso mhaka leyi yi vuriwaka a yi humeleri kambe ku endleriwa leswaku vayingiseri va kota kutwisisa leswaku mubi wa xibakela loyi a lwa tinyimpi ta yena l nga ku u lo khoma na murhi wa ti n'anga.
- I mani a nga kanetaka leswaku Brian Mitchel i xidzidzi? Xivulwa lexi xihumelerisa xigaririmi xa xigego, laha Brian Mitchel a nga fananisiwi na xidzidzi kambe u tekiwa a ri xidzidzi hi xoxe.
- A wu to vona hiloko loyi a biwaka a pomeriwa hi tinhongani. Xivulwa lexi xi vula mhaka ya xona hi ndlela yo sasekisa, laha mhaka ya kona yi nga vuriwiki hi ndlela yo ka yi nga amukeleki kumbe ndzhukano, kambe xitumbetile ntiyiso wa mhaka.

Eka swikombiso leswi nyikiweke laha hehla swihumelerisa nhlamuselo ya swigaririmi hi ku kombisa tinhlamuselo ta wona leti hambanaka ni leswi hi ntolovelo hi tivaka ya vula swona maendlelo lama ya humelela hi ku khavisa ririmi eka mimbulavulo na le ka matsalwa. Leswi swithela swiseketeriwa hi xidyondzeki. Mar, M (1842) ehansi ka nhlokomhaka leyi nge ***A grammar of the English Language*** loko a ku:

A figure of speech or rhetorical figure is a word or phrase that entails an intentional deviation from ordinary language use in order to produce a rhetorical effect. Figures of speech are traditionally classified into schemes, which vary the ordinary sequence or pattern of words and tropes, where words are made to carry a meaning other than what they ordinarily signify.

Hi ku landza ntshaho lowu, xidyondzeki lexi xi tiyisisa leswaku dyondzo ya swigaririmi yi kongomisa eka mitlawa-ntlawa yo hambana leyi ririmi ro gega ri nga avanyisiwa ha yona na leswaku tinhlamuselo ta swigaririmi tihambanile tanihi loko swigaririmi leswi

swi hambana hi tinxaka ta swona. Swigaririmi swi nga ha tirhisiwa hi ndlela yo khavisa ririmi na ku tirhisiwa eka matsalwa kufana na vutlhokovetseri laha vanhu va switirhisaku ku ndhundhuzelana ha swona na ku vumba marito ya tshwa eka ririmi. Eku vumbeni ka marito ya tshwa swi engetela na tihlamuselo tintshwa eka ririmi ro karhi. Maendleo lawa ya tlhela ya seketeriwa swinene hi xidyondzeki Abrams, M.H & Harphans (2005) ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: ***Analysis and Use of Figures of Speech***: Loko a ku:

Figures of speech basically deal with the vehicles which primarily make the expression of language more beautiful and effective. In a traditional way, these devices have described as poetic ornamentals in a traditional way of analyzing the poem. The author in poetry, using these devices; metaphor, images, symbols, personisation etc. Can deliver the message indirectly to the readers. As a result, language becomes connotative and or referential.

Hi ku landza ntshaho lowu, xidyondzeki Abrahams & Harpham va tiyisisa mhaka ya leswaku Swigaririmi ko va swinyanganyisi swa ririmi leswi nga na mavito yo tala leswi van'wana va swivulaka switsombe swa ririmi, swigaririmi i ririmi ra matimba leri tirhisiwaka hi vuenti kuri ndlela yo ka yi nga toloveriwangi tanihi leswi naswona swihambanaka hi tinxaka ta swona.

4.1.2 **Matheme lama vumbiweke kusuka eka swigaririmi swa Xitsonga**

Eka xitsalwana lexi hi kumile leswaku ku na matheme lama vumbiweke kusuka eka swin'wana swa swigaririmi swa ririmi ra Xitsonga. Matheme lama tshuriweke ku suka eka swigaririmi swa Xitsonga ya katsa matheme lama landzelaka laha ya landzelelaka xigaririmi xa xigego na vufananisi.

I. Ximutwana

Sasavona i **ximutwana** xa mina – i xigego. Xigaririmi lexi hi xi vona hi xitwari **i**, leswi hi swi vona hi ku fananisa minchumu mimbirhi leyi nga faniki, kutani kutekiwa swihlawulekisi swa nchumu lowun'wana swinyikiwa lowu n'wana hi ku va wu hundzuriwa wona. Sasavona a tekiwaka a ri ximitwana hikuva u tlhava mbilu ya munhu wa yena wa le mbilwini. Hi ntiyiso Sasavona a hi mutwa naswona a nge vi ximilana xa mutwa lowu tlhavaka. Theme leri ritshuriwile hi ku landza xigaririmi xa **xigego** laha munhu a tekiwaka a ri mutwa.

Laha ko va ndlela yo khavisa ririmi laha hi nga tlhelaka hi swiyelanisa na **vufananisi**, hi nga ha tlhela hi ku Sasavona onge i ximitwana, laha ku va ku fananisiwa munhu loyi na ximilana lexa mutwa lexi tlhavaka kambe hi ntiyiso wa mhaka munhu loyi u va a nga ri mutwa kambe kotekiwa swiendlo swi yelanisiwa na ximutwana.

II. Xivhezana

Mariya i **xivhezana** xa magezi kumbe hi nga ku Mariya i **xivhezana** xanga –laha na kona ku pimanisiwa minchumu mimbirhi, kambe ku hambana ka kona hileswaku nchumu lowun'wana lowu tekelelaka kumbe ku encenyeta swihlawulekisi leswi nga swa ntolovelo swa nchumu lowuya wun'wana, a wu faniniwi Kunene kambe wo va wona (xigaririmi lexi hi xi vona hi xitwari **i**, laha hi tlhela hi vona hi laha ririmi ri nga khavisiwa ha kona laha ku nga tirhisiwa xigaririmi xa xigego hikuva xivulwana lexi xifananisa michumu yo karhi leyi nga faniki ku ri ndlela yo **gega**. Laha Maria u tekiwa a ri **xivhezana** naswona maria a nge vi **xivhezana** naswona hi ntiyiso wa mhaka mariya a hi thumba ra xivhezana leri hi xitalo rihumaka eka titiho naswona Maria a nga kumeki eka ntitiho kumbe Mariya a hi ritiho

III. Xiluva

Kiyasi **xiluva** xa mbilu ya mina – lexi xigaririmi xa Xiyimelo. Lexi i muxaka wun'wana wa xihundzulu kumbe xikhomelavito laha nchumu wo karhi wu khomelaka hinkwaswo kumbe laha hinkwaswo swikhomelaka xiphemu. Laha hi kuma rito ro karhi leri tirhisiweke ku yimela nhlamuselo leyi tumbetiweke ya rito leri nga tirhisiwangiku eka mbulavulo kumbe xivulwa xo karhi.

Xiluva eka xivulwana lexi xitirhisiwe tanihi xiyimelo rirhandzo, laha xiluva lexi xitivekaka hi ku khavisa minchumu yo hambana hileswaku hi ntiyiso Kiyasi a nge vi xibyariwa lexi ku vuriwaka xona kambe xiluva xi va xiyimela rirhandzo ra Kiyasi. Laha ku va ku kongomisiwa eka rirhandzo leri ri nga na xivulavuri laha xitirhisaka xiluva ku va xiyimela rirhandzzu tanihi leswi xiluva xirhandziwaka hi mani na mani.

IV. **Xivayivayi**

Somisa **xivayivayi** xa moya wa mina – xigaririmi lexi nga tirhisiwa ku ntshula theme leri i Xithathelo. Laha hi vona leswi ririmi ri nga tirhisiwa xiswona ku ri ndlela yo ri khavisa, leswi switikomba hi ndlela leyi muvulavuri a nga hlamusela mhaka ya yena hi ndlela yo hundzeleta swinene. Xigaririmi lexi xi komba nhlamuselo ya swilo leyi vekaka mhaka leyi tsakisaka kumbe leyi hlundzikisaka eka xiyimo xo tlula mpimo.

Ntiyiso wa mhaka hi leswaku mahlamuselelo lawa a ya humeleli, laha muvulavuri u humesela mhaka ya yena leswaku a kota ku antswisa ku twisisa ka vahlayi kumbe vayingiseri leswi yena a ti twisisaku xiswona hi ku mpimanisa swilo swa ntolovelo na leswi swi nga tshembisiku leswaku swa humelela eka hanyelo ra ntolovelo. Xivulavuri xi humesele mhaka ya xona hi ku nyunyutela na munyu eka yona. Laha ku va ku kongomisiwa eka maxongelo ya nsati loyi lawa ya tlunyaka na dyambu.

V. **Xinjhinana**

Tshameleni i **xinjhinana** xa kokwana - xigaririmi lexi tirhisiweke laha i **Xigego**. Laha hi kuma leswaku xikhavisa ririmi lexi fanakanyana ni xihlambanyisi kuhambana ka kona hi leswaku swiritwana **ongе/swangi/ingi/tanihi** eka xigego a swikona. Xivulwana lexi xifananisa minchumu leyi nga faniki hi ndlela yo gega, laha hi vona hi laha xivulaka mhaka ya xona hi ndlela yo koma na ku tumbela (hileswaku xigegoxi vonaka hi xitwari i eka xona). Laha Tshameleni a nga fananisiwi na xinjhinana kumbe ku encenyeta swihlawulekisi leswi nga swa ntolovelo swa nchumu lowuya wun'wana, a wu fanisiwi kunene, kambe wo va wona hi woxe.

Tshameleni a tekiwaka tani hi xinjhinana hikuva wa ha ri lotsongo ku nga va hi malembe kumbe hi ku tekiwa. Hi ntiyiso Tshameleni a hi xinjhinana xa mpfumawulo wo dumisiwa (njhini ya movha) naswona a nge tirhisiwi tanihi movha leyi nga na mpfumawulo wa ku duma tanihi ntolovelolo. Hi marito man'wana ku va ku kongomisiwa eka nsati lonsongo emutini wa mukhalabya laha a tekiwaka a ri yena loyi a nga tiya emutini.

VI. **Phyembye**

Sasavona i Phyembye ra mina - xivulwana lexi xi ntshuriwile hi xigaririmi xa xigego. Laha hi kuma leswaku xigaririmi lexi xivulaka mhaka ya xona hi ndlela yo tumbela swinene, Laha Sasavona a nga fananisiwi na Phyembye kambe u tekiwa a ri phyembye ha kunene. Xigaririmi lexi nga tirhisiwa xi vula mhaka ya xona hi ndlela yo tumbela swinene, naswona Phyembye ku va ku kongomisiwa eka wa nhwana wo yimeka na ku saseka a tlhela a akeka emirini. Eka xivulwana lexi xi teka Sasavona a ri phyembye hikuva a sasekile swinene.

VII. **Xinyeletana**

Ntsako i xinyeletana xa vutomi bya mina – xivulwana lexi xitsuriwile hi xigaririmi xa Xigego.xi nga kongomi xilo lexi ku fananisiwaka xona. Xikhavisa ririmi lexi hi xi vona hi ku fananisa minchumu yo hambana hi ndlela yo papalata na ku tlhela xi nga kongomi lexi ku fananisiwaka xona, laha ku pimanyisiwa minchumu mimbirhi hi ku kongoma ku nga munhu na nyeleti (naswona xigaririmi lexi hi xivona hi xitwari i eka xona)

Eka xivulwana lexi Ntsako u tekiwa tanihi xinyeletana hikuva Nyeleti a ngo tekiwa ku fananisiwa na xinyeletana kambe u tekiwa tanihi xinyeletana hi xoxe tanihi leswi switivekaka leswaku nyeleti ya vangama na kutlhela yi va yi xongile. Maendlelo lawa a ya endleli ku va na vuxisi kambe ku va ku ri ndlela ya ku tisa kutwisisa ka vahlayi kumbe vayingiseri hi ta ku saseka ka Ntsako.

VIII. **Xisatana**

N'wa Mafemani i xisatana xa mina – lexi xigaririmi xitshuriwile hi xigego. Xigaririmi lexi xihambanile na xifananisi hikuva xona xi fananisa minchumuyimbirhi handle ko

tirhisamarito, **wonge, ingaku, tanihi, ku fana na, bya** kumbe **ongwe**. Laha hi tlhela hi ko ta ku vona leswaku theme leri ri tekile xivumbeko xa xigego hi xihlawulekisi xa xitwari i xo vula ntsena leswaku kumbe ku gega hi ku kombisa xiyimo lexi a nga xiswona eka yena. N'wa Mafemani u tekiwa tanihi xisatana hi ntiyiso a ngo va a solekanile hi xiyimo xa yena, leyi k ova ndlela yo lava ku hundzisa hungu ro karhi eka vayingiseri hi ndlela yo va a ndhunduzela nsati wa yena.

IX. **Xiponono**

Mariya i xiponono xanga. Theme leri ri tshuriwile ri landza xigaririmi xa xigego. Laha hi vona xihlawulekisi xa xitwari i ku hi komba leswaku xivumbiwile hi xigego. Eka xivulwana lexi Mariya u tekiwa tanihi xiponono hikuva u na masesekelo tanihi xiambalo xa xiponono. Loko hi nxopaxopa xivulwa lexi hi kuma leswaku hi ntiyiso Mariya a hi xiambalo na swona a nge vi xiambalo lexi ambariwaka, lawa ko va maendlelo lama ya nga tirhisiwa ya ku ndhunduzela rirhandzo hi ku tirhisa xigaririmi lexi xa xigego.

Laha ku vuriwa mhaka hi ndlela yo koma na ku tlhela yi tumbela hi ku fananisa minchumu yo karhi leyi nga faniki hi ndlela yo gega hi ndlela yo pimanisa michumu hi marito man'wana nchumu lowu encenyetaka swihlawulekisi leswi nga swa ntolovelu swa nchumu lowuya wun'wana, a wu fanisiwi Kunene kambe wo va wona hi woxe.

Swigaririmi ku va ku ri mitlawantlawwa leyi ririmi ro gega ri nga avanyisiwa hi yona tanihileswi na tinhlamuselo ta kona tihambanaka ni leswi hi ntolovelu hi tivaka ya vula swona. Eka matheme lama kumiweke hi kumile leswaku layo tala ya va ya tshuriwile ehansi ka xigaririmi xa xigego, leswi swi va kona hi leswi ku va ka na ku pimanyisiwa ka michumu mimbirhi leyi nga faniki ku ri ndlela yo tumbeta nhlamuselo ya kona hileswaku ku va ku ri kundhunduzeriweni ka rirhandzo.

4.4 Matheme lama rhandziwaka ngopfu ku ndhunduzela rirhandzo hi vanhu.

Hi ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga tanihi tindzimi tin'wana ku na matheme yo hambanahambana lama ya tirhisiwaka ku ri ndlela ya ku ndhunduzela rirhandzo eka

vanhu lava nga vuxaka bya rirhandzo. Matheme lama ya muxaka lowu ya katsa matheme lama landzelaka:

- ii. Xiluva
- iii. Xisatana
- iv. Phyembye
- v. Xivayivayi
- vi. Ximutwana
- vii. xinjhinana

1) **Xiluva**

Hi endlile nxopoxopo eka theme **Xiluva** hi ku va hi langutile leswaku theme leri ko kotala hi twa vanhu va ritirhisa theme leri va ku **xiluva** ku ri ku kombisa eka munhu loyi a nga ku suhwi swinene na yena hi tlhelo ra rirhandzo. Maendleo ya muxaka lowu ya va kona hi ku landza swihlawulekisi swa xiluva leswi xi nga xiswona, swiluva swi tiveka swiri swimilana swo saseka na ku tlhela swiswasekisa tindhawu to hambanahambana hiswona leswi nga endla leswaku tekelelo lowu wu yelanisiwa kumbe ku va xiyimelo eka rirhandzo.

2) **Xisatana**

Theme ra xisatana hi ri n'wana ra matheme lama rhandziwaka ku va ya tirhisiwa ku ri ndlela yo ndhunduzela rirhandzo eka varhandzani kumbe vanhu lava nga tekana swa vukati. Theme leri ra tirhisiwa va ku **xisatana xa mina** ku ri ku i munhu loyi a nga tsongo hi xivumbeko kambe swo vula ntsena leswaku i munhu loyi a nga kusuhwi swinene na mbilu ya yena.

Theme **xisatana** hi ntolovelolelo ri nga va ri komba ku tsan'wa ka xiyimo xa munhu wo karhi kambe hi tlhelo ra rirhandzo ku va na ku hambana hikuva ku ri ku ndhunduzeriweni ka rirhandzo na kutlhela ri kombisa ku amukela, loko wanuna loyi a tirhisa xirhangi xi- eka rito nsati a swivuli leswaku u va a kombisa tsongahato kumbe kutsan'wa ku va ku ri ndlela leyi kombisaka ku tsakela kambe la ku kombisa ku ndhunduzela ku ti nyungubyisa hi yena nsati loyi.

3) Xivayivayi

Theme leri hi rin'wana leri na rona ri tirhisiwaka ngopfu ku ri ndlela tinyungubyisa hi rona kumbe ku ndhundhuzela rirhandzo hi marito man'wana ku va na ku themendhela ku saseka swinene ka nsati wa yena. Munhu un'wana na un'wana loyi a nga wa xinsati loyi a nga vulaka leswaku wansati luya i xivayivayi ku nga va ku ri munhu loyi a lavaka vuxaka na yena ku n'wi ndhundhuzela ku ri na yena a titwa a ri munhu loyi a sasekeke swinene.

Varhandzani va tirhisa theme leri tanihileswi xivayivayi ku nga nchumu lowu tivekaka wu ri nchumu lowu hatimaka na kutlhela wu vangama leswi nga na nsusumeto wa ku rhandziwa hi mani na mani ku va na na wona. Laha hi vona ku saseka loku ka wansati loyi ku nga voniwaka hi mani na mani.

4) Phyembye

Hi rin'wana ra matheme lama nga tshuriwa ku endla leswaku ku va na kundhundhuzela rirhandzo exikarhi ka varhandzani hi ku kongomisa ntsena eka wansati loyi a nga saseka a tlhela a yimeka hi marito man'wana munhu a nga ritirhisa ku eka munhu loyi a nga na vuxaka bya rirhandzo na yena. Munhu a nga vula leswaku ntombhi ya mina i **Phyembye** matheme lama ya talaka ku va ya tirhisiwa hi vanhu ku va ya kombisa rirhandzo leri va nga na rona eka varhindziwa va von ava le mbilwini. Theme leri ri kongomisa eka wansati wo yimeka a tlhela a saseka kutlurisa hi marito man'wana hi nga vula leswaku i nhwana wo saseka a tlhela a yimeka emirini. Loko hi vulavula hi phyembye hi va kongomisa eka wansati wo saseka a hi munhu wo lala a nga va a ri wa xidudlha kumbe kunyuhela, naswona phyembye a hi wansati loyi a nga tekiwa hikuva wansati wa xitekwa a nga vuriwi ku ri **phyembye**.

5) Ximutwana

Theme leri ra ximutwana hi rin'wana eka ririmi ra Xitsonga leri ritirhisiwaka swinene ku ri ndlela yo ndhundhuzela rirhandzo eka varhandzani ku ri ku endlela ku amukela munhu loyi a nga ku suhwi ngopfu embilwini ya yena. Theme leri ri nga ha tirhisiwa hi matlhelo hinkwawo eka varhandzani ku vitanan ha rona, munhu a nga vula leswaku **Ntsakani ximitwana xa mina** kumbe **Magezi i ximitwana xa vutomi bya mina**, varhandzani va

tirhisa theme leri swinene ku ri ku komba leswaku munhu wa yena wa le mbilwini hi yena a nga kotaka ku n'wisusa xivunda a ri yexe hambu kuri ku n'wi pfuna hi swin'wana swakwala vuton'wini. Hi nga ha tlhela hi komba leswaku vanhu lava va kota kukuma kurhula kumbe ntlhavulo wa moya ntsena loko va vonana ku nga ri hi ku munhu loyi un'wana wa vona a va a ri kule na yena.

6) Xinjhinana

Leri hi rin'wana ra matheme lama ya tirhisiwaka swinene hi vanhu lava va tikumaka va ri na vavansati votala swinene. Theme leri ro vula ntsena mhani lontsongo emutini ku nga ri hi xiyimo xa yena kumbe malembe kambe hi tlhelo ro tekiwa emutini, maendlelo lawa ya humelela ngopfu eka vanhu lava nga teka vavansati vohlaya ku ri ndlela yo kombisa rirhandzo eka wansati loyi. Theme leri ra xinjhinana rikombisa xi lo xintshwa lexi xa ha ku xaviwaka xo saseka hiswona leswi endlaka leswaku ritirhisiwa na hi vanhu lava nga na vugangu a handle ka vukati bya vona ku nga ri ku hi leswi ritirhisiwaka xiswona.

4.3 Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi ku nxopaxopiwile matheme lama ya rhandziwaka ngopfu hi vanhu eka ku ndhunduzela rirhandzo exikarhi ka varhandzani, matheme lama hinkwawo ka wona ya vuya ya kombisa leswaku vanhu lava va kumeka va ri eku rhandzaneni na swona ya tirhisiwa kahle hi vona va rhandzani lava nga na vuxaka bya rirhandzo.

Eka matheme lama xopaxopiweke laha hehla hinkwawo ka wona ya vuya ya nhlangu eka rirhandzo ku nga ndlela yo ndhunduzela munhu loyi mi nga ka vuxaka bya rirhandzo kun'we. Leswi tlhela swikombisa leswaku ririmi hi roxe rifuwile na ku ri nga tlhela ritirhisiwa hi ti ndlela ta ku hambanahambana ku endlaka ku ndhunduzela rirhandzo leswi nga endlaka leswaku vanhu va titwa va amukeleka kumbe ku va va ri eka xiyimo xa kahle eka vanhu va vona.

Eka ndzima leyi ndzi xopaxopile matirhiselo lamanene ya matheme ya ndhavuko lama ya ndhunduzelaka rirhandzo exikarhi ka varhandzani erixakeni ra vatsonga.

NDZIMA YA 5: NGHIMETO NA NKATSAKANYO WA NDZAVISISO

5.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi hi laha ku nga andlariwa nkomiso wa ndzavisiso no tlhela ku nyikiwa nkomiso wa tindzimana leti nga laha henhla hi ku kongomisa eka matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani exikarhi ka lava nga na vuxaka byo karhi. Xiphemu xin'wana xa nkoka lexi nga ta andlariwa eka ndzima leyi i swibumabumelo leswi nga ta pfuna vahlayi ku vona lomu va faneleke ku ta hi kona ku hluvukisa ririmi mayelana na matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzi erixakeni ra Vatsonga.

5.2 Nkatsakanyo wo hlela matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka lava nga na vuxaka byo karhi

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu swikotekile ku va xi fikeleriwa laha ku nga nxopaxopiwa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu eka ririmi ra Xitsonga. Matheme lama ya tlhele ya kombisiwa hi ku tsariwa na ku tlhela ya nyikiwa tinhlamuselo ta wona ku endlela leswaku ndhavuko wu nga nyamalali leswaku rixaka ri ta tiva matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka vanhu lava nga na vuxaka byo karhi.

Hi ku katsakanya ku nga boxiwa leswaku xikongomelokulu xa ndzavisiso ku nga ku kanela hi matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani na matirhiselo ya kona swi kotekile ku va swi fikeleriwa. Swikongomelontsongo na swona swi fikeleriwile hi ndlela leyi nga fanela. Ku va ku tirhisiwile maendlelo lamanene eka ndzavisiso lowu swi pfunile ku va ku hlumuriwa swivutiso swa ndzavisiso. Tindzima hinkwato ti humelerisiwile hi ndlela yo hlawuleka.

Swi na koka ku va ku humelerisiwa nkatsakanyo wa matheme lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka lava nga na vuxaka byo karhi hikwawo ka wona lama ya kumekeke eka ndzavisiso lowu, leswaku ya ta xopaxopiwa he vuenti na hi ndlela leyi khorwisaka. Maendlelo lama ya hi komba leswaku matheme lama ya tshuriwile ehehla ka maviti lama ya tivekaka kutani loko ya tshuriwile ya hambana na leswi hi ntumbuluko ya tivekisaka xiswona.

Eka xitatimete xa xiphiso ku kumekile leswaku hi mikarhi leyo tala vanhu a va swi koti ku tirhisa ririmi hi mfanalo leswi endlaku leswaku va lahlekeriwa hi ndhavuko wa vona, kambe ndzavisiso lowu wu swi kotile ku fikelela nhlamulo ehehla ka xiphiso lexi hi ku humesela matheme lama a ya nga tirhisiwi hi fanelo hi ku ta na matirhiselo lamanene ya matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka vanhu lava nga na vuxaka byo karhi.

Ndzavisiso lowu wu na nkoka swinene leswaku wu humelerisiwa ku endlela leswaku vanhu va tiva matirhiselo lamanene ya ririmi na ku ri ndlandlamuxa leswi nga ta pfuna va vulavuri va ririmi ra Xitsonga leswaku va tiva matirhiselo ya matheme lama ya ndhavuko kun'we na leswi ya faneleke ku tirhisiwa xiswona.

Ndzavisiso lowu wu ta va mabulandlhela eka valavisisi va mundzuku ku yisa emahlweni ku endla mi ndzavisiso mayelana na matirhiselo lamanene ya nkoka ya ndhavuko ku katsa na matirhiselo lamanene ya marito lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani lava nga na vuxaka byo karhi leswi hi swin'wana leswi nga ta ndlandlamuxa ririmi na ku tshula marito mantshwa eka ririmi ra Xitsonga.

Ndzavisiso lowu wu swi kotile ku humelerisa swikongomelotsongo swa ndzavisiso hi ku nyika tinhlamuselo ta matheme na leswi matheme lama ya faneleke ya tirhisiwa xiswona eka vavulavuri va ririmi ra Xitsonga.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu swikota ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso na ku tlhela ku nyika tinhlamuselo ta matheme lama hikuva ku nyikiwa nkoka na matirhiselo lamanene yo ndhundhuzela rirhandzu.

Ndzima yo sungula ya ndzavisiso yi humesele erivaleni manghenelo na matimundzhaku ya ndzavisiso hi tlhelo ra matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu swi humeseriwile handle, swivutiso swa ndzavisiso na swona swi hlamuriwile hi vukheta swi ri karhi swi yelanisiwa na nsusumeto na xitatimete xa xiphiso xa ndzavisiso.

Eka ndzima ya vumbirhi ku kumeka mitirho leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana mayelana na matheme yo ndhundhuzela rirhandzu leswi swi hi letelaka leswaku ku nga vi na mbuyelo wa ndzavisiso.

Ndzima ya vunharhu yi langutisisa xikopu na maendlelo ya ndzavisiso, tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu xikan'we na nkanelo wa mahungu. Swi na nkoka swinene ku va ku boxiwa maendlelo lama nga pfuneta ku fikelerisa ndzavisiso lowu emakumu.

Ndzima ya vumune yi langutanile na ku xopaxopiwa ka matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka vanhu lava na vuxaka byo karhi eka vavulavuri va ririmi ra Xitsonga, laha ku andlariwaka mitirho na matirhiselo ya matheme yo ndhundhuzela rirhandzu. Hi xopaxopile man'wana ya matheme yo ndhundhuzela rirhandzu. Nxopaxopo lowu hi wona wu nga endla leswaku ku fikeleriwa xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu, ndzima leyi hi yona mbilu ya ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vuntlhanu i ndzima yo dlayiseta laha ku andlariwaka nkatsakanyo na swibumabumelo swa ndzavisiso.

Swilo leswi fambelanaka na vu longoloxamarito, ncincancincano wa tindzimi, fonoloji, fonetiki, na vulongoloxamarito a swi langutiwangi. Leswi swi vula leswaku valavisisi van'wana va nga ha languta tinhlokomhaka leti fambelanaka na timhaka leti eka nkarhi lowu taka.

5.3.1 Ku fikelela ku humelerisa swikongomelotsongo swa ndzavisiso hi ku kongomisa eka swikongomelotsongo swa ndzavisiso hakona.

5.3.1.1 Ku boxa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi.

Eka xiyenge lexi hi kotile ku xi humelerisa hi ku va hi boxa matheme lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani lava nga na vuxaka byo karhi hi ku ya longoloxa kunene. Leswi hi swikotile hi ku va hi kuma vuxokoxoko hi vuenti hi ku landza matsalwa yo hambanahambana na le ka tlawa wo karhi wa vanhu lava ku tshembiwaka leswaku hi vona lava nga na vutivi eka matheme lama ya tirhiswaka ku ndhundhuzela rirhandzu. Theme rin'wana na rin'wana hi kotile ku va hi ri xopaxopa hi vuenti na vurhon'wana lebyikulu na ku tlhela tokotisa ntivo ririmi eku humelerisiweni ka matheme lama na ku tlhela hi tirhisa matsalwa lama nga na vuxokoxoko mayelana na theme rin'wana na rin'wana.

5.3.1.2 Ku andlala tinhlamuselo ta matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi.

Ku kota ku paluxa vundzeni bya matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani hi vuenti hi tlhantlhile matheme lama landzelaka, ehenhla ka tihlokomhakatsongo leti landzelaka:

- Murhandziwa
- Nkatanga
- Xisatana
- Xongeleni
- Phyembye
- Xinyeletana
- Xiluva/Bilomu
- Xinjhinana
- Ximutwana
- Xivayivayi
- Xivhezana

Eka matheme lama ya longoloxiweke laha henhla hi kotile ku va hi ya longoloxa hi ku va hi burisanile na vanhu lava nga na vutivi xidzi eka matheme lama nga laha henhla, leswi hi swikotile hi ku endla nhlokohliso lowu wu nga humesela handle tinhlamuselo ta theme rin'wana na rin'wana.

Hi kotile ku paluxa matirhiselo lamanene ma matheme lama, laha hi nga thumba leswaku vanhu hi minkarhi leyo tala eka mavulavulelo ya siku na siku a va tirhisi matheme lama ku ya hi tihlamuselo ta wona, leswi hi swi fikelerile hi ku landza tinhlamuselo ta matsalwa yo hambanahambana na ku tlhela hi landza vanhu lava nga na vutivixidzi loko swi ta eka matheme lama ya ndhavuko.

5.3.1.3 **Ku kombisa hilaha swivumbeko swa matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka Vatsonga lava nga na vuxaka byo karhi swi humelerisiwaka hakona.**

Eka xitsalwana lexi hi kumile leswaku matheme lawa ya tirhisiwaka ngopfu eka ku ndhundhuzela ya va ya landzelela swinene xigaririmi xa xigego na vufananisi. Eka ririmi ra Xitsonga tanihi tindzimi tin'wana ku na swikhavisa ririmi leswi vuriwaka swigaririmi leswi ntirho wa swona ku nga ku khavisa mbulavulo wa xivulavuri kumbe mutsari wa matsalwa. Swigaririmi ku va ku kongomisiwa eka mitlawatlawa yo hambanahambana leyi ririmi ro gega ri nga avanyisiwaka ha yona. Eka ririmi ro gega marito ya tirhisiwa laha tinhlamuselo ta wona ti hambanaka ni leswi hi ntolovelotlo hi tivaka ya vula swona. Tinhlamuselo ta swigaririmi ti hambanile tanihi loko swigaririmi leswi swi hambanile hi tinxaka ta swona.

Mathema lama ya ndhundhuzelaka rirhandzu ya vumbiwile hi ku landza swigaririmi, leswi hi kotile ku va hi swi fikelela hi ku tirhisa matsalwa yo hambanahambana lama nga hi tlhatlhela leswi matheme lama ya vumbisiweke xiswona kusuka eka swigaririmi leswi.

5.4 **Swibumabumelo**

Hikokwalaho ka leswi nga kumeka eka xitsalwana lexi, hi nga bumabumela leswaku ndzavisiso lowu wu swi swikotile ku humesela erivaleni matheme yo hlawuleka yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani na matirhiselo lamanene lama ya nga tirhisiwaka hi vavulavuri va ririmi ra Xitsonga.

Swi na nkoka swinene leswaku ku kaneriwa hi matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani ku ya emahlweni leswaku matheme lama yo hlawuleka ya kombisiwa eka matsalwa ku katsa na matsalwa ya vadyondzi. Leswi swi ta pfuna vahlayi ku va na ntwisiso wa xiyimo xa le henhla eka matheme yo ndhundhuzela rirhandzu exikarhi ka varhandzani. Swibumabumelo swi hlohlotela leswaku ku endliwa milavisiso yin'wana ku ya emahlweni ku ri ndlela leyi nga ta tisa nhluvukiso eka ririmi ra Xitsonga na ku endlela leswaku ririmi na ndhavuko wa Vatsonga wu nga nyamalali hi ku olova.

A swi ta va mhaka ya risima leswaku eka hinkwaswo leswi nga kumisisiwa eka xitsalwana lexi swi nga tekeriwa enhlokweni hi Ndzawulo ya Dyondzo ku va vadyondzisi va kota ku dyondzisa vana ku endlela leswaku rixaka ra mundzuku ri ta tiva matheme lama ya ndhavuko kuma tirhisa hi ndlela leyi nga fanela, hi marito man'wana rixaka ri ta kota ku tiva ndhavuko wa vona na ku hlayisa ririmi ku endlela leswaku ri nga lahleki.

Hi bumabumela leswaku Ndzawulo ya Dyondzo yi langutisisa swinene ririmi hi vuenti leswaku rixaka ri nga lahlekeriwi hi ndhavuko wa rona leswi swi nga fikeleriwa tsena hi ku va vana lomu swikolweni na le ka tirhadiyo va dyondzisiwa hi mi ndhavuko ya ririmi ra vona na matirhiselo ya kona, leswi hi swin'wana swi nga endlaka leswaku vana va tiva tinhlamuselo ta matheme ya ririmi ra vona.

5.5 Swin'wana leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowutaka mayelana na nhlokomhaka leyi.

Xitsalwana lexi xi langutanile ngopfu na matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani erixakeni ra Vatsonga laha a hi langutanile na ku nyika swivumbeko na tinhlamuselo ta matheme lama hi ma nyikeke, leswi a swi vuli leswaku swilo hinkwaswo leswi fambelanaka na nhlokomhaka swi katsiwile, xitsalwana lexi xi kongomisile ngopfu eka matheme lama ndhundhuzelaka rirhandzu exikarhi ka varhandzani erixakeni ra Vatsonga.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Acronym N; **Oxford English Dictionary third edition**. Oxford University press.

December 2011. Archived from the original on January 22, 2020. Retrieved
January 22,22

Afful, J.BA. (2006) Address terms among University student in Ghana: **A case study
language and intercultural communication**, 6(1): 76-91.

Allete Olin Hill, **Mother Tongue, Father time** (1986) p86.2008 London

Anderson, Stephen R. (1985) **Inflectional Morphology; in Shopen, Timothy (ed)
language Typology and Syntactic description**, Cambridge, New York,
Cambridge University press, pp 162-164

Austin; J.L. 1980. **How to do things words Urmson J.O. & Sbisa (eds) Oxford: Oxford
University press.**

Ayto; J. 1998. **Oxford dictionary of slang Oxford**. University press.

Brat Christina P& Richard D. tucker 2002. **Terms of endearment**. Northern Ireland.

Cabre M.T (1999.) **Terminologia; representacio communication**. Cambridge

Concise Oxford English Dictionary Terms used in an art and science of proper use of
terms.

C.P. Snow, **last thing (penguin)** 1974.

Dictionary.com (n.d) friends, tekiwe hi Dzivamisoko 2, 2018 eka
<http://www.dictionary.com/browse/friends2019/04/04:16:45>

<https://www.merriam-webster.com> (dictionary)

Debus, M. (1998). **Handbook for excellence in focus group research**. Wishington, DC:
Academy for Educational Development.

- Faber, P, C, Marquez and M. Vega (1999) **Process Orientated Terminology Management in the domain of coastal terminology**. Meta 50(4). CD-ROM
- George Millo Ayacan <http://www.fluenti3months.com>
- Gill, P., Sterwart, K., Treasure, E., & Chadwick,B. (2008). **Method of data collection in qualitative research: interviews and focus groups**. British dental journal, 204(6),291-295.
- Hadumond Bussmann (1996) Routledge **Dictionary of language and linguistic**. London: Routledge.
- Joseph Benjamin Afful (2006). Address terms of endearment among university student in Ghana. **A case study language and intercultural communication**, 6(1):76-91. Journal of cleaner production 15 (18) 1875-1885,2007- review of sustainability terms and their definitions.
- Krueger, R. (1998). **Analyzing and reporting focus group results**. London: SAGE Publications.
- M.M. Marhanele, V Bila (2016) **Tihlungu ta rixaka (Dikixinari ya Ririmi ra Xitsonga)** published in 2016 by Timbila Poetry Project, Polokwane
- Mark Steven Morton. **The lovers Tongue** (2003)
- Mathew (2015) **The Morpheme Oxford University Press**: Oxford University Press.
- Mudau V.A. **Swirilo Xitsonga poetry**. First edition 1993. Cape town
- Marchand, Hans (1969). **The Categories and Type of present – Day English word formation**. Munchen: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Mitchel G Adler, **Nancy fagley Journal of personality** 73 (1)-114, 2005
- Morgan, D.L. (1997) **Focus Groups as Qualitative Research. 2nd Edition**. London:

Sage.

Nicola Cornick. ***The word wench***. Journal. June 02 (2013)

Nordquist, Richard. ***Compounding in English Language***. Thought co. August 29,2020

Peck J, na Coyle M, (1986). ***Literary terms and criticism***. London: Macmillan Publishers.

Sager, Juan C. (1990). ***A practical Course in Terminology Processing***. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.

Sonneveld, H, Loening, K: (1994) ***Introduction Terminology in terminology*** p1-6

Snow C.P. ***Stranger and brother portrait***. Journal. (1983:265). London

Suvi Tuulia Koiramen (2015) ***Gender and age differences in the use of terms endearment as forms of address in spoken British English***. University of Finland. 2015 p.6

Timmerman R. (2000) ***Towards new ways of terminology description: The Socio cognitive approach***. John Benjamins

T. Ravichandran. ***On Friendship published in college english Review***, April-June1999
Vol.3 no: 2 pp23-25

Useem, B. 1980. '***Sociological Model, Breakdown Model, and the Boston Anti-Busing Movement***.' American Sociological Review 45:357-69.

V, P Danilenko (1976) ***most productive Methods in terminology***. Russian University Moscow.

Wright S.E, Buding (1997) ***Handbook of terminology management; Volume, Basic aspect of terminology management***. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamin's pp 370.